

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Sabirli Ramin İlham oğlu

“Qloballaşma şəraitində kapital ixracının xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı   060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma   Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Əliyeva G.T.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Cəmilov M.R.

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Hacıyev Ş.H.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRICAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. MÜASİR BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ KAPİTAL İXRACI: MAHIYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI	
1.1. Kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və əsas formaları.....	6
1.2. İnvestisiya iqlimi və investisiya rejimi anlayışı və əsas xüsusiyyətləri.....	13
1.3. İnvestisiya siyasəti və bu sahədə müasir meyillər.....	22
FƏSİL 2. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KAPİTAL İXRACININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN KOMPLEKS TƏDQIQI	
2.1. Kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikası.....	30
2.2. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolu.....	35
2.3. Transmilli korporasiyalar kapital ixrac edən əsas subyekt kimi.....	45
FƏSİL 3. AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA XARİCİ İNVESTİSIYA AMİLİ VƏ KAPİTAL İXRACI PERSPEKTİVLƏRİ	
3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşları və əsas istiqamətləri.....	65
3.2. Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşması kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi: problemlər və perspektivləri.....	76
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	93
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	96
RESUME.....	97

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə kapital ixracı öz templərinə görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər formalarını geridə qoyaraq, üstünlük təşkil edir. Bu meyil XXI əsrin əvvəlində, hətta dünya iqtisadiyyatında tənəzzül şəraitində də möhkəmlənmişdir. Kapitalın ölkədən çıxarılmasının səbəbləri və məqsədləri dəyişməz qalır: kapital sahiblərinin beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərindən və müqayisəli üstünlüklərdən yararlanmaqla, mənfəət normasını yüksəltmək. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti miqyasının intensiv genişlənməsi dünya ictimaiyyəti qarşısında ümumdünya kapitallar bazarının inkişafının təmin edilməsi kimi mühüm məsələ qoyur. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin strukturu, onun növləri və formaları mürəkkəbləşir və istiqamətləndiyi regionlarda və ölkələrdə sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin olunmasının ümumi məsələlərinin həllinə xidmət edir. Transmilli korporasiyaların böyük investisiya axınları və qlobal fəaliyyəti milli iqtisadi sistemləri vahid istehsal-iqtisadi, investisiya-maliyyə əlaqələrinə cəlb etməklə, onları öz aralarında get-gedə daha sıx bağlayır. Bunun nəticəsi kimi, ölkələrin qarşılıqlı asılılığı güclənir və bu, şübhəsiz ki, proteksionist, ticarət, istehsal, investisiya və başqa maneələri aradan qaldıran, təsərrüfat əlaqələrinin qovuşmasına, əhalinin və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə şərait yaradan pozitiv prosesdir. Bütün bunlar əmək məhsuldarlığını, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəldir, bilik və texnologiyalarla mübadiləni genişləndirir.

Bununla yanaşı, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər - iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, məşğulluğun artırılması, sahibkarlığın inkişafının hərtərəfli dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə dövlətin siyasətinin uğurla reallaşdırılması xarici investisiya amilindən effektiv və intensiv istifadəni zəruri edir. Eyni zamanda Azərbaycanda gələcəkdə kapital ixrac edən iri biznes subyektlərinin formalaşması və "ikinci iqtisadiyyatın" yaradılması dünya istehsal zəncirində ölkənin yer almasına və dünya gəlirlərindən pay sahibi olmasına öz mühüm töhfəsini verə bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən dissertasiya işinin mövzusu aktual tədqiqat probleminə həsr edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi kapital ixracının müasir xüsusiyyətlərini kompleks tədqiq etmək və Azərbaycanın bu proseslərdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Müasir dövrdə kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və formalarının tədqiq edilməsi;
- İnvestisiya iqlimi və investisiya rejiminin əsas göstəriciləri və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- İnvestisiya siyasəti sahəsində müasir meyillərin təhlil edilməsi;
- Kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikasının kompleks tədqiq edilməsi;
- İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolunun təhlil edilməsi
- Transmilli korporasiyaların kapital ixrac edən əsas subyekt kimi fəaliyyətinin təhlili;
- Azərbaycan iqtisadi inkişafında xarici investisiyaların rolunun qiymətləndirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması;
- Kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasının zəruriliyi, bu istiqamətdə mövcud problemlərin və inkişaf perspektivlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini kapital ixracı və investisiya siyasəti təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi kapital ixracının müasir xüsusiyyətlərinin və inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində kapital ixracının müasir inkişaf xüsusiyyətləri kompleks və sistemli şəkildə təhlil edilmiş və Azərbaycanın kapital ixracatçısı kimi mövqeyinin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatların illik statistik nəşrləri, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, yerli və xarici tədqiqatçıların məqalələri təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən investisiya sahəsində müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və xülasədən ibarətdir.

Birinci fəsildə müasir dövrdə kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və formaları, investisiya iqlimi və investisiya rejiminin əsas göstəriciləri və xüsusiyyətləri, investisiya siyasəti sahəsində müasir meyillər tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikası, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolu, transmilli korporasiyaların kapital ixrac edən əsas subyekt kimi fəaliyyəti kompleks tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşları və əsas istiqamətləri, kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasının zəruriliyi, bu istiqamətdə mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır.

FƏSİL 1.

MÜASİR BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNƏSİBƏTLƏR SİSTEMİNDƏ KAPİTAL İXRACI: MAHIYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

1.1. Kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və əsas formaları

İqtisadi nəzəriyyədə *kapital*, adətən maşınlarla, avadanlıqla və istehsal binaları ilə (fiziki kapital) yaxud pulla (maliyyə kapitalı) təmsil olunmuş istehsal amilidir. Nisbətən dar mənada bu anlayış bir sıra başqa aktivlərə: nizamnamə kapitalı, səhmdar kapitalı, əqli kapital, insan kapitalı, kapital qoyuluşları və/və ya iqtisadiyyata maddi yaxud pul vəsaitlərinin investisiya şəklində qoyulması (kapital qoyuluşları və investisiyalar sinonimdir) da kapitaldır.

İnvestisiyaların mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi mühüm metodoloji məsələdir. Bunun birmənalı təfsirinin olmaması investisiya fəaliyyəti ilə bağlı olan həm elmi, həm də praktiki məsələlərin həllini müəyyən dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

Qərbi Avropa iqtisad məktəbinin nümayəndələri investisiyaların dinamiklik (investisiya qoyuluşu prosesini xarakterizə edir); yönəldilmə istiqaməti (vəsaitlərin, əsas fondların, müəssisələrdə iştirak payının, qiymətli kağızların alınması); qoyuluş forması; məqsədi (mənfəətin, gəlirin yaxud başqa səmərənin əldə olunması) kimi cəhətlərini fərqləndirirlər. İnvestisiyaların digər əsas növü – maliyyə investisiyaları (financial investment) – qiymətli kağızların alınmasıdır.

Bununla əlaqədar olaraq P.Mass qeyd edirdi ki, “kapital qoyuluşu prosesi ən ümumi şəkildə bu cür təfsir edilə bilər: investisiya qoyuluşları, bu gün ödənilə biləcək ehtiyacların investisiyaya yönəldilmiş sərvətlər vasitəsilə gələcək ümidlərə mübadilə olunması aktıdır”¹. C.Keyns investisiyaları investisiya siyasəti, gəlirlər və məşğulluq siyasəti baxımından əsaslandırırırdı². Onun nəzəriyyəsində investisiyalar və əmanətlər eyni təzahürün iki tərəfidir: investisiyalar bir tərəfdən, bu köçürülmə nəticəsində baş verən istehsal fəaliyyəti zamanı daşınmaz əmlakın dəyərinin cari artımı, digər tərəfdən isə müvafiq dövrdə istehlak üçün istifadə olunmamış gəlirin bir hissəsidir.

¹ *Масс П.* Критерии и методы оптимального определения капиталовложений. М., 1991. С. 27.

² *Кейнс Дж.* Общая теория занятости процента и денег. М., 1978. С. 117.

K.Makkonelin və S.Bryunun³, habelə E.C.Dollanın və D.E.Lindseyin⁴ əsərlərində investisiyalar keynsçi model çərçivəsində makroiqtisadi səviyyədə nəzərdən keçirilir.

Bütün bunlar görkəmli nəzəriyyəçi-iqtisadçılar tərəfindən investisiyalara əsas etibarilə kapitalın artırılmasının yaxud təkrar istehsal prosesində gəlir əldə olunmasının resursu kimi yanaşıldığını təsdiqləyir; cari istehlaka sərf olunmayan gəlirin bir hissəsi yeni investisiyaların mənbəyinə çevrilir.

İnvestisiyaların təsərrüfatçılıq subyektinin gəlirini istehlaka deyil, investora sərəncam verə bildiyi resurs qismində səmərə əldə olunması üçün kapitalın təkrar istehsalı formasında sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə məqsədli surətdə yönəltdiyi hissə kimi təsəvvür olunması, onu iqtisadi kateqoriya kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti çox vaxt maliyyə resurslarının yaxud investisiyaların hərəkəti adlandırılır. Əmanətlərin, yəni pul formasında kapitalın mövcudluğu investisiyaların və istehsalın genişləndirilməsinin mühüm ilkin şərtidir. Maliyyə resurslarının beynəlxalq hərəkətinin (maliyyə kapitalının ölkədən çıxarılmasının) məzmunu kapitalın müəyyən hissəsinin bir ölkənin milli dövriyyə prosesindən çıxarılaraq, başqa ölkələrdə ən müxtəlif formalarda (birbaşa və dolay) istehsal prosesinə yaxud digər dövriyyəyə daxil edilməsidir. Belə halda ixrac edilən əmtəələrdə təcəsüm olunmuş əlavə dəyərin satılması aktı deyil, onun istehsal prosesinin özünün çıxarılması baş verir. Müasir dövrdə maliyyə resurslarının ötürülməsi milli təsərrüfatların funksiyasıdır və bunun əhəmiyyəti getdikcə artır. Bununla yanaşı, beynəlxalq ticari-iqtisadi əlaqələr yalnız təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti dairəsindən çıxır və dövlətlər, onların hökumətləri, beynəlxalq təşkilatlar buna, xüsusilə də iqtisadiyyata *birbaşa investisiyalarla əlaqədar olan* hissəsinə böyük maraq göstərməyə başlayır. İnvestisiyalar real iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqələr, yəni malların və xidmətlərin istehsalı və istehlakı kontekstində nəzərdən keçirilməyə başlayır, başqa sözlə desək, burada əsas kapitaldakı dəyişikliklər nəzərdə tutulur. “Kapital” anlayışı çoxsaylı mənada işlənsə də, burada onun ənənəvi təfsirindən: istehsal olunmuş mallar və xidmətlər, biliklər və təcrübə, habelə maliyyə resursları istifadə olunur. Ehtimal ki,

³ Макконел К.Р. Экономика / К.Р.Макконел, С.Б.Брю. Т. 1. М., 1993. С. 136.

⁴ Доллан Э.Дж. Макроэкономика / Э.Дж.Доллан, Д.Линдсей. СПб., 1994. С. 14.

bu cür dar mənə təhlilin başqa növləri üçün, məsələn, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsinə, bioloji müxtəlifliyə yaxud “insan kapitalına” həsr olunmuş tədqiqatlar çərçivəsində aparılan təhlillər üçün qəbul edilməzdir.

Aydın ki, kapital “öz” ölkəsindən xaricə, *daha yüksək mənfəət norması* ardınca istiqamətlənir. Amma hazırkı şəraitdə kapitalın ölkədən çıxarılmasının bu klassik düsturu əhəmiyyətli dərəcədə şəklini dəyişmişdir (səbəblər yox, reallaşma forması baxımından) və hər halda xətti deyil, dolayısı, özü də çoxsaylı effektlərlə müşayiət olunmaqla təsir göstərir. Qoyulmuş kapital üzrə yüksək mənfəət normasının əldə edilməsi mümkün olmayan ölkələrə beynəlxalq banklar tərəfindən böyük məbləğdə borcların verilməsi göz önündə olan faktdır. Amma bu borclar onu alan tərəfin kapital daşıyıcıları olan firmaların maneəsiz fəaliyyəti üçün şərait və ilkin şərtlər yaratmaq üzrə ümumi öhdəliyi ilə müşayiət edildikdə, israr etmək olar ki, onların məqsədinin tərkibində “təxirə salınmış tələbatın” (sonrakı dövrlərdə reallaşan) təmin olunması da vardır. Uzun illərdən bəri maliyyə kapitalının ölkədən çıxarılmasının (hərəkətinin) ilkin və zəruri səbəbi onun nisbi artıqlığı olmuşdur və bu zaman qazancla sərmayəyə yatırılmaq üçün kapital xaricə istiqamətlənmişdir. Təbii ki, bu amil hazırda da təsirini göstərir, lakin beynəlmilləşmənin əhəmiyyətinin güclənməsi, dünya təsərrüfatının qloballaşması mərhələsində beynəlxalq və dövlətlərin, təsərrüfatçılıq subyektlərinin milli maraqlarının qovuşması nəticəsində xeyli mürəkkəbləşmişdir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir və buna görə də xarici kapitalın milli qanunvericiliklərlə nəzərdə tutulan növlərinin və hərəkət formalarının bir sıra hallarda beynəlxalq aləmdə təzahür olunanlar ilə uyuşmaması təcrübədə nəzərə alınmalıdır.

Dünya bazarında hərəkətdə olan kapital mənşəyinə görə iki kateqoriyaya: rəsmi, yəni dövlət və özəl kapitalla bölünür.

Rəsmi (dövlət) kapital – dövlət büdcəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan və xaricə köçürülən vasitələri yaxud ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər əsasında hökumətin qərarı ilə xaricdən qəbul olunan vasitələrdir.

Özəl kapital – korporasiyaların və fərdi əmanətçilərin vəsaitləridir.

Dövlət kapitalının növləri. Bu, ilk növbədə, dövlətlərarası müqavilələr əsasında bir ölkənin başqasına verdiyi bütün dövlət borcları, ssudalar, bəxşilər (qrantlar), yardımlar və sairidir. Rəsmi kapitalın başqa növü – beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BVF-in, BHB-nin, BMT strukturlarının və s. vəsaitləri hesabına verilən kapitaldır.

Rəsmi kapitalın mənbəyi dövlət büdcəsinin vəsaitləri, son nəticədə isə vergi tədiyyəçilərinin pullarıdır və buna görə də kapitalın bir ölkədən başqasına köçürülməsi haqqında qərar ali təmsilçilik orqanlarının (bəzi ölkələrdə qərarı parlament qəbul etməlidir, digərlərində parlament özünün komitələri və komissiyaları vasitəsilə razılığını bildirməlidir, avtoritar dövlətlərdə isə bu qərar ali icra hakimiyyəti tərəfindən qəbul olunur) iştirakı ilə qəbul edilir.

Özəl (qeyri-dövlət) kapital – fiziki şəxslərin, firmaların, bankların və digər qeyri-dövlət təşkilatlarının vəsaitləridir. Bu vəsaitlər ölkədən-ölkəyə fiziki şəxslərin yaxud təşkilatların, daha dəqiq desək, sahiblərinin yaxud bu vəsaitlərə sərəncam vermək səlahiyyəti olan şəxslərin qərarı ilə köçürülür.

Özəl kapitalın növləri. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin bu kateqoriyası da müxtəlifliyi ilə fərqlənir: fiziki şəxslər və firmaların xarici investisiyaları (kapital qoyuluşları), kreditlərin verilməsi (ticarət üçün, banklararası, layihələrin həyata keçirilməsinə və s.), borclar.

Kapitalın bu formaları və növləri “kapitalın xalis hərəkəti” anlayışının tərkibinə daxildir. Maliyyə kapitalının ötürülməsinin (ölkədən çıxarılmasının) ayrı-ayrı formaları aşağıdakılardır:

- xalis dividendlər və faizlər;
- resursların rəsmi qaydada xalis ötürülməsi;
- resursların xərc qaydasında xalis ötürülməsi;
- rəsmi resurslardan istifadə olunması.

Bu kapitalın *mənşəyi* özəl firmaları özlərinin yaxud borc aldıkları vəsaitlərdir. Ancaq hökumət tərəfindən kapitalın ölkələr arasında hərəkəti kifayət qədər ciddi nəzarət altına götürüldüyünə və tənzimləndiyinə görə fiziki şəxslərin öz hökumətlərinin kursuna riayət etməməsi çox nadir haldır. Lakin istisnalar da olur: avtoritar

ölkələrdə bu cür kapitalın sahibləri onun köçürülməsi məsələsini “mətbəx diplomatiyası” yolu ilə “həll” edirlər.

Kapitalın quruluşu. Kapital mürəkkəb struktur hissələrindən və fəaliyyət formalarından ibarətdir.

Sahibkarlıq kapitalı – mənfəət əldə olunması məqsədilə birbaşa yaxud dolayısı yolla istehsala yönəldilmək üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərdir. Kapitalın bu növü özəl formada olmasına baxmayaraq, həmin məqsədlərə dövlət vəsaitlərindən istifadə olunması hallarına da təsadüf edilir (ən tipik nümunə neft hasil edilən ərəb dövlətləridir).

Ssuda kapitalı – faiz formasında mənfəət əldə olunması məqsədi ilə borc verilən vəsaitlərdir. Beynəlxalq təcrübədə ssuda kapitalı qismində əsasən mənbəyi dövlət vəsaitləri olan rəsmi kapitaldan istifadə edilir; bir qədər kiçik miqyasda isə beynəlxalq (çoxmillətli) kreditləşdirmə tətbiq edilir.

Müddətinə görə kapital qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur.

Sahibkarlıq kapitalının birbaşa və portfel investisiyaları formalarında bütün qoyuluşları, habelə ssuda vəsaitləri həmişə kifayət qədər uzun müddətə verildiyinə görə dövlət krediti (və borcları) şəklində verilən ssuda kapitalı *uzunmüddətli* (5 ildən artıq) hesab olunur.

Ortamüddətli kapital – bir qayda kimi, 1 ildən 3 ilədək verilən vəsaitlərdir.

Qısamüddətli kapital 1 ilədək müddətə verilir və adətən ticarət kreditlərində ssuda kapitalı formasında çıxış edir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təhlilində onu adətən iki: birbaşa və portfel kapital qoyuluşları (investisiyaları) formasında nəzərdən keçirirlər.

Birbaşa investisiyalar – investorun kapital yerləşdirdiyi ölkədə uzunmüddətli iqtisadi maraqlar əldə etmək məqsədi ilə müəyyən obyekt üzərində nəzarətini təmin edən kapital qoyuluşudur. Bir qayda kimi, bu cür investisiyalar özəl mənşəlidir və sahibkarlıq kapitalının ölkədən çıxarılması ilə əlaqədardır. Çox nadir hallarda xaricdə maliyyə əməliyyatları keçirən dövlət firmaları və bankları vasitəsilə dövlət kapitalından istifadə olunur.

Portfel investisiyaları – kapitalın xarici qiymətli kağızlarda, kapital qoyuluşu

(investisiyanın yerləşdirilməsi) obyektı üzərində real nəzarət imkanı ilə bağlı olmadan yerləşdirilməsidir. İnvestisiyaların bu növləri də əsasən özəl formadadır, amma dövlət də bu cür investisiya qoyuluşundan istifadə edə bilər.

Beynəlxalq statistikada kapitalın beynəlxalq hərəkəti aşağıdakı formalarda nəzərdən keçirilir:

- birbaşa investisiyalar; qoyuluş məkanı – investörün öz ölkəsinin sərhədlərindən kənardadır, kapitalın rezident və qeyri-rezident arasında hərəkəti kimi müəyyənləşdirilir, onların arasında uzunmüddətli iqtisadi maraqlar və əlaqələr yaradır;

- portfel investisiyaları, aktivlər və passivlər; kapitalın qiymətli kağızların əldə edilməsi və satışı ilə bağlı olan hərəkətidir;

- sair investisiyalar, aktivlər və passivlər; kapitalın dövlətlərarası kreditlə və bank depozitləri ilə əlaqədar olan hərəkətidir;

- ehtiyat aktivləri; sikkə qızılı, XBH, BVF-də ehtiyat mövqeyi, xarici valyuta – bütün bunlar tədiyyə balansının saldusunun tənzimlənməsi üçün hökumətin istifadə edə bildiyi aktivlərlə bağlı olan kapitalın hərəkətidir.

Kapitalın ixracı da müxtəlif formalarda həyata keçirilir: dövlət kapitalının ixracı, özəl kapitalın ixracı, beynəlxalq təşkilatların ixracı.

Dövlət kapitalının ixracı. Kapitalın dövlət tərəfindən ixracı (ölkədən çıxarılması) 1960-1970-ci illərdən milli maraqların xaricdə möhkəmləndirilməsinin əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir. Kapital ixracının böyük həcmdə beynəlxalq yaxud milli banklar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, 1980-ci illərin əvvəlindən bu funksiya zəifləməyə başlamışdır. Dövlət kapitalının rolunun yenidən güclənməsi kommunizm sisteminin dağılması ilə əlaqədardır. Dünyanın fəvqəldövlətləri yeni ölkələrin müəyyən təkamülündə birbaşa maraqlı olduğuna görə, onlar kapital ixracından əvvəlcə güclü siyasi təzyiqlə vasitəsi kimi istifadə edir, sonra isə buna iqtisadi yardım kimi münasibət göstərir. Eyni zamanda bu “ssenari”yə özəl kapital da cəlb olunur. Dövlət kapitalının ixracı mənfəət əldə etmək məqsədi ilə deyil, əsasən siyasi və ideoloji maraqlar mülahizələrinə əsasən həyata keçirildiyinə görə, adətən aparıcı donor-ölkələrin maraqları nöqtəyi-nəzərindən vacib olan ölkələrə və

onların iqtisadiyyatının sahələrinə (o cümlədən xammal) yönəldilir.

Ölkədən çıxarılan kapitalın ümumi həcmində dövlət kapitalının payı 1988-ci ildə təqribən 30% (1970-ci illərdə 40-42%) və 1990-1995-ci illərdə 35%-ə yaxın olmuşdur (sürətli artım); sonrakı 12 il ərzində bu həcm azalmış və 1997-2007-ci illərdə 30%-dən artıq olmamışdır. Kapitalın əsas hissəsi (90%-ə yaxını) ənənəvi olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilirdi, amma 1990-cı illərin sonu - XXI əsrin ilk illərində kapitalın ölkədən çıxarılmasının coğrafiyası dəyişməyə başladı, bunun təqribən 30%-i Şərqi Avropaya və MDB-yə – iqtisadi sistemin transformasiyası yoluna cəsarətlə qədəm qoymuş ölkələrə yönəldilməyə başladı. İxracatçı-ölkələr, bir qayda olaraq, özəl xarici investisiyalar və kreditlər üçün qarantıya sistemi, özəl firmaların investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli mühit (dövlət kapitalının ən mühüm funksiyalarından biridir) yaradırdı. Bu cür həvəsləndirici əməliyyatların bir neçə növü vardır:

- əvəzsiz subsidiyalar və dotasiyalar;
- inkişaf üçün dövlətin uzunmüddətli kreditləri (25-40 illik);
- dövlətin kommersion kreditləri;
- özəl ixrac kreditlərinə dövlət qarantıyası verilməsi.

Beləliklə, dövlət tərəfindən kapitalın ölkədən çıxarılması, birincisi, ölkəyə kapitalın beynəlxalq axınının bazar mexanizminin səmərəliliyinin lazımi dərəcədə olmamasını kompensasiya edən beynəlxalq maliyyə-iqtisadi sahədə dövlət tənzimlənməsinin formasıdır. İkincisi, dövlətlərin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının siyasətinin aləti qismində çıxış edir. Ölkədən beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə çıxarılan kapitalın həcmi də buna dəlalət edir: 2001-2008-ci illərdə ixrac olunan kapitalın ümumi həcmində onun xüsusi çəkisi 15% olmuşdur (1990-1999-cu illərdə – 12%).

Kapitalın çıxarılması – TMK-nın, TMB-nin və beynəlxalq təşkilatların sürətlə genişlənən funksiyasıdır və bu, lokal maliyyə-iqtisadi böhranlara (1997-ci ildə Asiya böhranı, 1990-cı illərdə Argentina, Çili, Braziliya, Meksika və Rusiyadakı böhranlar, 2001-2002-ci ildə ümumdünya böhranı, 2008-2010-cu illərdə qlobal böhran) qarşı getdikcə həssaslaşan beynəlxalq maliyyə sistemində baş verən miqyaslı pozuntularla izah edilir. Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində yoxsulluğun və səfalətin

artması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda cəmiyyətin məzlum təbəqələrinin mübarizəsinin silahlı toqquşma formalarına keçməsi nəticəsində sülhə yeni təhdidlərin meydana çıxması ilə bağlı problemlərin obyektiv surətdə aktuallaşması, maliyyə vəsaitlərinin dövlət tərəfindən verilməsi formalarının əhəmiyyətini yüksəltmişdir.

Kapitalın ölkədən axınının həcmi nöqtəyi-nəzərindən, vəziyyət kapital axınlarının inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşməsinə analojidir. Yalnız bir, lakin çox mühüm xüsusiyyət vardır: investisiya kapitalının çatışmadığı şəraitdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, habelə yeni transformasiya olunan dövlətlərdən (o cümlədən MDB-dən) kapitalın xaricə intensiv axını müşahidə olunur və bəzən kapitalın ölkədən axını ölkəyə XBI axınlarını üstələyir. Qeyd edək ki, ABŞ texnologiyaların ötürülməsi sahəsində beynəlxalq köçürmələr üzrə dünyada ən iri alıcı və Yaponiyadan sonra ikinci tədiyyəçidir: 2007-ci ildə vəsaitlərin 57%-i beynəlxalq hesabların ödənilməsi üçün istifadə olunmuş, royalti və lisenziya üzrə 24% ödəmələr həyata keçirilmişdir.

1.2. Investisiya iqlimi və investisiya rejimi anlayışı və əsas xüsusiyyətləri

Dünya təcrübəsində konkret ölkələrə xarici investisiya axınlarının cəlb olunmasına imkan yaradan müəyyən meyarlar işlənib hazırlanmışdır. Bunun əsasında UNCTAD tərəfindən öz ölkəsinə xarici investisiyalar cəlb etmək istəyən ölkələr üçün bu şərtlərin və meyarların mütləq nəzərə alınmalı olan minimum, bir növ universal siyahısı tərtib edilmişdir (cədvəl 1.1.).

İnvestisiya rejimləri barədə göstərilən məlumatlar hazırda bir növ universal indikatorlar qismində çıxış edir və ölkəyə XBI cəlb olunması üzrə müxtəlif əməliyyatlar aparılarkən onları bilmək və nəzərə almaq lazımdır. Əslində, onlar ölkələrin müxtəlif qrupları üzrə müvafiq investisiya rejimlərini formalaşdırır. Onlar həm xarici investisiyaların cəlb olunmasında mühüm rol oynadığına, həm də xaricdən daxilolmaların minimuma düşdüyü şəraitdə milli kapitalın ölkədən qaçmasına həlledici təsir göstərdiyinə görə, diqqətlə öyrənilməlidir.

Ölkələrdə investisiya qərarlarının qəbuluna təsir göstərən başqa amillər

qismində regional integrasiya, habelə ölkənin siyasətində milli investisiya rejimində sistemli dəyişikliklər doğura bilən ümumi mülahizələrin əlaqələndirilməsi dərəcəsinin yüksəldilməsi və nəzərə alınmasının zəruriliyi çıxış edir. Eyni zamanda bu amillər daha yaxşı uzlaşdırılmış, balanslaşdırılmış, münasib inkişaf, səmərəli beynəlxalq investisiya rejimi üçün imkanlar yaradır. Ehtimal edirik ki, beynəlxalq investisiya rejiminin möhkəmlənməsinin amilləri aşağıdakılardır:

1) iştirakçılar dairəsi məhdud olan, investisiya məsələlərinə dair müddəalar nəzərdə tutulan, mövzusunə görə geniş iqtisadi sazişlərin sayının artması;

2) regional (əsasən Cənub - Cənub xətti üzrə) investisiya zonalarının yaradılması üzrə səylər;

3) Aİ-də xarici investisiyalar üzrə məsələlərin dövlətüstü orqanların səlahiyyətinə aid edilməsi;

4) müqavilə bazasının eyniləşdirilməsi və başqa sənədlərlə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə sazişlərin bəzi tiplərinin ləğv edilməsi;

5) nümunəvi müqavilələrin işlənilib hazırlanması, müvafiq sazişlər şəbəkəsini və onların nəticələrini təhlil edib, əvvəllər bağlanmış müqavilələrin inkişafı yaxud denonsasiyası yolu ilə dövlətlərin çoxunun beynəlxalq investisiya siyasətinə yenidən baxması.

Yeni bağlanmasından, müddətinin uzadılmasından yaxud yenidən nəzərdən keçirilməsindən asılı olmayaraq, son dövrün investisiya müqavilələri göstərir ki, həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri dövlətin tənzimləməni həyata keçirmək hüququnun qorunub saxlanması üçün onların müddəalarını daha aydın ifadə etməyə, konkret öhdəliklərin təsir dairəsini yaxud mənasını dəqiqləşdirməyə çalışır. Bundan başqa, təbiəti mühafizə, habelə korporasiyaların sosial sahələrdə lazımı tərzdə davranışının təmin edilməsinə yönəlmiş müddəalar müqavilələrə getdikcə daha çox daxil olunur. Bununla belə, investisiya müqavilələrinin inkişafın məqsədlərinin əldə olunmasına səmtləşdirilməsi, əvvəlki kimi, asan iş deyil.

Cədvəl 1.1. Ölkəyə XBİ axınına şərait yaradan resipiyent ölkələrin xarakteristikaları

XBİ qəbul edən ölkələrin ümumi şəraiti	TMK-nın məqsədlərinə əsasən təsnifləşdirilmiş XBİ-nin tipi	Resipiyent ölkələrin əsas iqtisadi xarakteristikaları
<p>1.XBİ üçün siyasi mühit</p> <p>İqtisadi, siyasi və sosial sabitlik; Investorun gəlməsini və fəaliyyətini tənzimləyən qaydalar; Xarici şirkətlərin filiallarına münasibət; Bazarların fəaliyyəti və strukturu (xüsusilə, rəqabət, qovuşmalar və birləşmələr siyasəti); XBİ-yə şərait yaradılması üzrə beynəlxalq müqavilələr; Özəlləşdirmə siyasəti; Ticarət siyasəti (tarif və qeyri-tarif maneələri);</p>	<p>A. Satış bazarının genişləndirilməsi B. Təbii resursları (aktivləri) əldə etmək imkanları</p>	<p>Bazarın həcmi və əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir; Regional və qlobal bazarlara çıxış: İstehlakçıların ölkə üçün səciyyəvi olan verdiyi üstünlüklər; Bazarların strukturu; Xammal; İxtisasız, aşağı ödənişli işçi qüvvəsi; İxtisaslı kadrlar; Texnoloji, innovasiya və yaradılmış başqa aktivlər (məsələn, ticarət markaları), o cümlədən insanlarda, firmalarda yaxud onların qruplarında təcəssüm olunmuş aktivlər; Maddi infrastruktur (limanlar, yollar, elektrik təchizatı, rabitə)</p>
<p>2. İqtisadi xarakteristikalar</p> <p>Konkret mexanizmlər; Bazar infrastrukturunu; İqtisadi azadlıq</p>	<p>C. XBİ, ticarət və vergi siyasətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi D. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi</p>	
<p>3. Biznesə yardım göstərilməsi</p> <p>İnvestisiyaların irəli hərəkəti (o cümlədən imicin yaradılması, investisiyaların dəstəklənməsi üçün vasitələrin axtarılması və xidmətlərin inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi); investisiyaların stimullaşdırılması; Korrupsiya, idarəçiliyin səmərəliliyi və s. ilə bağlı olan “əlavə məsrəflər”; Sosial mühit (iki dildə dərs keçilən məktəblər, həyatın keyfiyyəti və s.); İnvestisiyadan sonrakı xidmətlər</p>		<p>Əmək məhsuldarlığı ilə birlikdə, resursların və aktivlərin dəyəri amili</p> <p>Digər məsrəflər, məsələn, resipiyent ölkə daxilində / xaricə nəqliyyat və rabitə xərcləri, aralıq məhsulların əldə olunması məsrəfləri</p> <p>Korporasiyanın regional şəbəkəsinin yaradılmasına imkan verən regional inteqrasiya qruplaşmalarında üzvlük</p>

Cədvəl 1.2. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində xarici birbaşa investisiyaların ölkəyə (ölkədən) axınına təsir göstərən amillər

Amil	Dəstəkləyən amil	Ləngidən amil
<i>İqtisadi amillər</i>		
Əmək haqqı səviyyəsi	13	-
İşçilərin bacarığı	12	1
Bazarın həcmi	2	8
Bazarın artım tempi	2	3
Təbii resurslar	1	5
İdarəçilik bacarığı	1	1
Maddi infrastruktur	1	4
Maliyyə infrastrukturu	1	3
Bazara çıxış imkanları	-	1
Sənayenin vəziyyəti	-	1
<i>Siyasi amillər</i>		
Makroiqtisadi sabitlik	9	1
Siyasi mühit	3	2
Valyutanın dövrəliyi	5	-
Özəlləşməni dəstəkləyən strategiya	4	3
Özəlləşmənin tempi	2	2
Yerli firmaların rəqabətə hazırlığı	3	2
İqtisadiyyatın yenidən qurulması imkanları	3	3
Vergi sistemi	1	2
Hüquqi sabitlik, məhkəmə sistemi	-	5
Mövcud müəssisələrin yenidən qurulmasının xarakteri	-	3
<i>Biznesin dəstəklənməsi</i>		
İnvestorlara subyektiv yaxınlıq	11	-
İnformasiya	3	5
Ölkənin imici	1	8
Maliyyə stimulları	1	8
Bazar stimulları	1	3
Müəssisələrin qeydiyyatdan keçməsi	1	4

Mənbə: UNCTAD World Investment Report: 2004: Trend and Determinants, Table IV. P. 1; World Investment Report, 2010. P. 23.

Beynəlxalq investisiya arbitrajının investisiya mübahisələrinin həllinin əsas aləti kimi qalmasına baxmayaraq, bu məsələnin tənzimlənməsinin mövcud mexanizmində sistemli problemlər aydın nəzərə çarpır. Nəticədə bir çox ölkələr investorların iddia qaldırması riskini azaltmağa yaxud mübahisələrin yoluna qoyulması prosesinin legitimliyinin səmərəsini yüksəltməyə cəhd edərək, özlərinin investisiya müqavilələrində investorlar və dövlət arasında mübahisələrin həllinə dair müddəaları “əl ilə

sazlama” rejimində təkmilləşdirir. Bundan başqa, beynəlxalq arbitraj normalarının bir sıra komplekslərinə, o cümlədən İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzin (IMHBM), BTP-nin, BMT-nin Beynəlxalq Ticarət Hüquqları üzrə Komissiyasının (UNCITRAL) qaydalarına yenidən baxılmış yaxud baxılma prosesi davam edir. Bununla belə, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələr IMNBM Konvensiyasını qüvvədən düşmüş elan edərək yaxud mübahisələrin həllinin və qarşısının alınmasının alternativ mexanizmlərindən istifadə olunmasının mümkünlüyünü nəzərdən keçirərək, beynəlxalq arbitraj prosedurlarından imtina edir.

İnvestisiya məsələləri üzrə digər təşəbbüslər. İnvestisiya müqavilələrindən başqa son vaxtlar qlobal məsələlərin həlli məqsədi ilə irəli sürülən strateji təşəbbüslər də beynəlxalq investisiya fəaliyyəti üçün nəticələr doğurur. Məsələn, UNCTAD, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Kənd Təsərrüfatının İnkişafının Beynəlxalq Fondu və Dünya Bankı Qrupu tərəfindən kənd təsərrüfatına məsuliyyətli investisiya qoyuluşlarının dəstəklənməsi üzrə birgə təşəbbüs qaldırılmışdır. Qəbul və praktikada tətbiq edildiyi halda, bu prinsiplər kənd təsərrüfatında mümkün ola bilən mənfi nəticələrin təsirini zəiflətməklə, XBI-nin səmərəsini artırma və bununla da, yerli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinə və inkişafa şərait yarada bilər. “Qrup-20”-nin üzvləri ticarət və investisiyalar sahələrində himayədarlıqdan çəkinmək öhdəliyini qəbul etmiş, həmin sahələrdə proteksionizmin dəyişməsi və bunun barəsində informasiyanın dərc olunması ilə əlaqədar beynəlxalq təşkilatları, o cümlədən UNCTAD-ı dəstəkləmişdir. Maliyyə sistemində həm milli, həm də çoxtərəfli səviyyələrdə islahatların aparılması, qlobal maliyyə böhranına səbəb olmuş zəif yerlərin möhkəmləndirilməsi üzrə iş aparılır. Bu səylər XBI axınları üçün ciddi nəticələr verməlidir. Buna müvafiq olaraq, əvvəlki onilliklərdə formalaşmaqda olan beynəlxalq maliyyə və investisiya sistemləri mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirinin müəllif tərəfindən dəfələrlə sadalanan səbəblər (o cümlədən mühüm qüsurları olan iqtisadi siyasət) üzündən nəzərdən qaçırılmış bütün aspektlərinin əhəmiyyətli dərəcədə öyrənilməsi vacibdir.

Göstərilən iki sistemin inkişafı paralel surətdə getsə də, onlar kapitalın qısamüddətli və uzunmüddətli transsərhəd axınlarını tənzimləyir.

Xarici investisiyaların aşağı karbohidrogenli iqtisadiyyata cəlb olunması: TMK-lar problemin bir hissəsi və onun həlli vasitəsi kimi. UNCTAD-2010 Hesabatında iqlim dəyişməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilir; özü də, artıq “Nə isə etmək lazımdır? sualı qoyulmur. İndi əsas məsələ hərəkətlərin miqyası, hansı tədbirlərin həyata keçiriləcəyi və bunun kim tərəfindən edilməsidir”⁵. Havaya istixana qazlarının (İQ) atılmasının azaldılması üzrə qlobal məsələnin səviyyəsi hədsiz böyük maliyyə vəsaitləri və texnoloji cavab tədbirlərin yerinə yetirilməsini tələb edir. UNCTAD hesab edir ki, TMK-lar özlərinin nəhəng beynəlxalq əməliyyatları prosesində tullantıların iri mənbəyinə çevrildiyinə, habelə texnologiyaların yaradılmasında və yayılmasında çox mühüm mövqe tutduqlarına görə, sözsüz ki, aşağı karbohidrogenli iqtisadiyyata keçilməsində aparıcı rol oynamalı və havaya İQ tullanması ilə mübarizəyə vəsait qoyuluşlarını maliyyələşdirməlidir. Şübhəsiz ki, TMK-lar həm problemin, həm də onun həllinin bir hissəsidir. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, 2010-2015-ci illərdə havaya istixana qazlarının tullanmasını məhdudlaşdıraraq, istiləşmənin 2°C hədəf göstərici hədudlarında (Kopenhagen razılaşmalarına uyğun olaraq) saxlanması üçün qlobal miqyasda *hər il əlavə 440* milyard dollar məbləğində vəsait qoyuluşu tələb olunur. 2030-cu ilədək tələbatın məbləği daha çox, hər il 1,2 trilyon dollaradək çoxalacaqdır. Beynəlxalq tədqiqatların hamısında qeyd olunur ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətində böyük məbləğdə büdcə kəsirinin olması nəzərə alınaraq, ümumdünya iqtisadiyyatında nisbətən əlverişli mühitin yaradılmasına yönəlmiş söylərdə irəliləyişə nail olmaq üçün özəl sektorun maliyyə dəstəyi son dərəcədə vacibdir. Buna görə də iqlim dəyişmələri ilə mübarizənin milli iqtisadi inkişaf strategiyaları ilə, TMK və xarici investisiyalara istinad etməklə aşağı karbohidrogenli iqtisadiyyata keçid məsələləri siyasətinin əlaqələndirilməsi vacibdir.

Özəl sektorun səfərbər olunması üçün səmərəli mexanizmlərin zəruriliyi. Son dövrdə müəyyən irəliləyişlərə baxmayaraq, iqlim dəyişmələri məsələləri üzrə beynəlxalq rejim, aşağı karbohidrogenli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının həvəsləndirilməsi və bununla əlaqədar olan texnologiyaların axını (xüsusilə inkişaf

---

⁵ ЮНКТАД. Доклад о мировых инвестициях. Обзор ООН. 2010. С. 29.

etməkdə olan yoxsul ölkələrə) baxımından gözlənilən ümidləri doğrultmamışdır. 2009-cu ilin dekabrında keçirilən görüşdən sonra da gələcəkdə tullantıların hədəf göstəricilərinə, qurumların xarakterinə, konkret mexanizmlərə və maliyyələşdirmə mənbələrinə aydınlıq gətirilməmişdir. Beynəlxalq siyasətin əsas aləti, əvvəllər olduğu kimi, perspektivləri qeyri-müəyyən olan Kioto protokolidur. Beləliklə, iqlim dəyişmələri üzrə mövcud rejim özəl sektorun öz işgüzar strategiyalarını səmərələşdirmək üçün lazım olan siyasətin dəqiq, sabit və proqnozlaşdırıla bilən çərçivəsinə olan ehtiyacını ödəməyə qadir deyil.

Kioto protokolidunun müsbət tərəfi kimi, tullantıların azaldılması üçün mexanizmlərin, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin dayanıqlı iqtisadi inkişafına yardım göstərilməsi kanalı kimi nəzərdən keçirilən *Təmiz İnkişaf Mexanizminin* yaradılması göstərilir. Ancaq Kioto protokolidunun mexanizmləri tullantıların azaldılmasının hədəf göstəricilərinə milli səviyyədə riayət olunması üçün işlənilib hazırlandığına görə, özəl sektorun həmin fəaliyyətə cəlb olunması məsələsinin həlli ölkələrin hökumətlərinin səlahiyyətindədir və bu, bazarların fraqment halına düşməsi ilə nəticələnir. Bu gün aydındır ki, növbəti “məhtəşəm sazişin” bağlanması kifayət deyil. Özəl sektorun bu məsələyə kapitalın transsərhəd axınları və texnologiyaların yayılması (xüsusilə yoxsul ölkələrdə) formasında töhfəsinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün dəqiq işləyən mexanizmlərinin həm beynəlxalq, həm də milli səviyyələrdə hazırlanması zəruridir.

Qeyd etmişdik ki, təkcə beynəlxalq ticarət sahəsində deyil, ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iki tarixi meyil mövcuddur:

1) BİM-in liberallaşmasına doğru, özü də bu, qlobal xarakter alır;

2) təcrid olunma və avtargiya. Bu meyil lazımınca dəyərləndirilməlidir: hətta XXI əsrin birinci onilliyinin sonunda belə, bu meyil ABŞ-dan başlayaraq, Rusiyaya dək onlarca ölkənin xarici iqtisadi siyasətində kifayət dərəcədə aydın nəzərə çarpmışdır. 110-dan çox dövlət ÜTT-nin qaydalarına (Doha və Uruqvay raundları) zidd olan qanun və başqa normativ-hüquqi aktlar qəbul etmişdir.

Başlıca problem bundadır ki, rəvan, böhransız inkişaf şəraitində iqtisadi beynəlmiləçiliyə meyil güclənir və BİM pozitiv inkişaf üçün təkan alır. İqtisadi

sarsıntılar, enmələr, depressiyalar dövründə isə “Bacaran canını qurtarsın!” prinsipi üzrə qədim siyasət üstünlük təşkil etməyə başlayır. Həmin andaca dünya iqtisadiyyatının inkişafının çoxəsrlik təcrübəsində bu prinsipin həm ölkənin, həm də bütün dünya birliyinin vəziyyətini daha da qəlizləşdirdiyi tamamilə unudulur.

Buna baxmayaraq, biz dünya ölkələrinin bu sahədə iqtisadi həmrəyliyinə əsas formalarını ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

Liberallaşmaya doğru ümumi meylin mövcudluğuna baxmayaraq, milli siyasətin 31 yeni tədbirində XBI-nin tənzimlənməsinin sərtləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. 30 faizlik səviyyədən yüksələrək, bu tədbirlərin payı UNCTAD-ın müvafiq məlumatları dərc etməyə başladığı 1992-ci ildən sonra 2009-cu ildə ən yüksək nöqtəyə çatmışdı. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi müəyyən dərəcədə strateji sahələrin qorunması və milli resursların mühafizəsi, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə narahatçılığın artması ilə izah olunur. Son dövrün böhranları, o cümlədən maliyyə bazarlarındakı sarsıntılar və ərzağın qiymətinin bahalaşmasının nəticələri də bir sıra sahələrin fəaliyyətini tənzimləmək istəyi doğurmuşdur. Nəhayət, bazarları formalaşmaqda olan ölkələr ətraf mühitin qorunmasına və sosial müdafiəyə daha çox diqqət yetirməyə başlayır, zəif inkişaf etmiş ölkələr isə öz tənzimləmə rejimlərindəki çatışmazlıqları aradan qaldırır. Bunun nəticəsində bəzi sahələrdə əcnəbilərin iştirakına yeni məhdudiyyətlər meydana çıxmış yaxud investisiya layihələrinin seçilməsi və təsdiqi prosedurları sərtləşdirilmişdi (bəzən milli təhlükəsizlik mülahizələrinə görə).

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə miqyasının genişlənməsi, əsasən bir sıra Latın Amerikasına dövlətlərində əmlakın müsadirə edilməsi faktlarında, habelə xilasedici maliyyə əməliyyatları çərçivəsində şirkətlərin kapitalında dövlətin iştirakının artmasında təzahür olunmuşdu; sonuncu hal həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş vermişdir. 2010-cu ildə strateji kimi nəzərdən keçirilməsi mümkün olan sahələrdə müvəqqəti milliləşdirmə dalğasının baş qaldırması, bir sıra hallarda isə, özəlləşdirilmiş şirkətlərin milli sahibkarların əlində saxlanması məsələsində hökumətlərin israrlı mövqe tutması yaxud istehsalın və iş yerlərinin xaricə köçürülməsinə maneçilik törətmək məqsədilə investorlara təzyiq göstərməsi ilə

nəticələnir. Beləliklə də, xilasedici tədbirlərin anti-böhran proqramlarının dayandırılması ilə müşayiət olunan iqtisadi millətçilik inkişaf etməyə başlayır. Bütün bunlar qlobal böhran fonunda meydana çıxan riskin, mümkün ki, dayanıqlı xarakter aldığını da sübuta yetirir.

2009-cu ildə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli, o cümlədən ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan BİS-in artımının yeni prosesi qeyd olunmuşdur. Bunun inkişafına maliyyə sektorunda bir neçə yüz bankın, fondun və s. dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ilə bərabər, qeyri-maliyyə sektorunda ən azı 20 min şirkətin əvvəlki kimi, təcili yardım göstərilməsi proqramları xətti ilə bu himayədarlıqdan yararlanması imkan vermişdir. Şübhəsiz ki, bu sazişlər ölkənin xaricdən daxil olan investisiya kapitalı baxımından potensialını möhkəmləndirmişdi.

Milli iqtisadi siyasət XBI-nin cəlb olunmasında həlledici rol oynayır. Onun xarici iqtisadi komponenti investisiyaların cəlb olunmasına, bazar mühitinin yaradılmasına, kapitaldan mənfəətlə istifadə olunmasına şərait yaradılmasına kömək göstərilməsi ilə ifadə edilir. Amma bunlar kifayət deyil. Yalnız hökumət cəmiyyətin sabit siyasi həyatını təmin etməyə, həmişə iqtisadi korrupsiyaya meyil göstərməklə əmanətçiləri ehtiyatlı hərəkətə vadar edən cinayətkarlığın və məmur özbaşınalığının miqyasını nəzarətdə saxlamağa qadirdir. Hənsisa ideal qanunvericilik bazasını yaratmaq, ölkə iqtisadiyyatının liberallığını bəyan etmək prinsip baxımından mümkün olsa da, sosial qayda-qanunu təmin edə bilməyən siyasi rejim, hökumətin düşünülməmiş hərəkətləri nəinki xarici, hətta ölkənin öz investorlarında da qorxu hissi yaradacaqdır.

Aydındır ki, xarici kapitalın cəlb olunması üçün hazırda qüvvədə olan BİS-dən səmərəli tərzdə istifadə edə bilən dəqiq sistem yaradılmalıdır. TMK-nın yerləşdiyi ölkələrin əsas vəzifəsi daha yüksək şəffaflıq, sabitlik, XBI-ni qəbul edən ölkələrdə tənzimləmə rejimlərinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsini və etibarlığını təmin etmək, onların axını qarşısındakı maneələri endirməkdir. Amma belə hallarda səviyyəsindən asılı olmayaraq, XBI-nin tənzimlənməsinin, ən azı münasib üsulu seçilməlidir.

1.3. İntestisiya siyasəti və bu sahədə müasir meyillər

Son dövrlərdə investisiya proteksionizminin artmasının mümkünüyü barədə narahatçılığa baxmayaraq, XBI siyasətində daha böyük aşkarlıq, o cümlədən onların qarşısında duran maneələrin bir çoxunun aradan qaldırılması, korporativ gəlirlər üzrə vergi dərəcələrinin endirilməsi meyilləri saxlanırdı. UNCTAD tərəfindən XBI sahəsində milli qanunlarda və təlimatlarda dəyişikliklərin hər il aparılan tədqiqi göstərir ki, 2008-ci ildə burada 110 yeni tədbir qüvvəyə minmiş və onlardan 85-i məqsədmüvafiq olmuşdur. 2007-ci il ilə müqayisədə XBI üçün əlverişli olmayan tədbirlərin payı dəyişməmişdir (cədvəl 1.3.).

14.5-ci cədvəlin məlumatlarından görünür ki, ümumilikdə dünya iqtisadiyyatının inkişafının iki ortamüddətli dövrü ərzində, yəni 1992-2008-ci illərdə xarici investisiyalar sahəsində investisiya rejimlərinin tənziqlənməsində birləşmə meyilləri üstünlük təşkil etmişdir (fasiləli, dayanıqsız olsa da). Hətta 1990-cı illərdəki investisiya rejimi 2001-2008-ci illərdəki yüksəliş dövrünün müvafiq rejimi ilə müqayisədə daha əlverişli olmuşdur.

Cədvəl 1.3. Milli tənziqləmə sistemlərində aparılmış dəyişikliklər

Göstəricilər	Orta illik göstəricilər										
	1992-1994	1995-1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Tənziqləmə rejimində dəyişiklik etmiş ölkələrin sayı	49	66	70	71	72	82	103	92	91	58	55
Tənziqləmə rejimində edilmiş dəyişikliklərin sayı	95	132	150	207	246	242	270	203	177	98	110
Daha münasib dəyişikliklər	94	121	147	193	234	218	234	162	142	74	85
Münasib olmayan dəyişikliklər	1	11	3	14	12	24	36	41	35	24	25

Mənbə: UNCTAD. World Investment Report, 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development. Table 1. P. 14

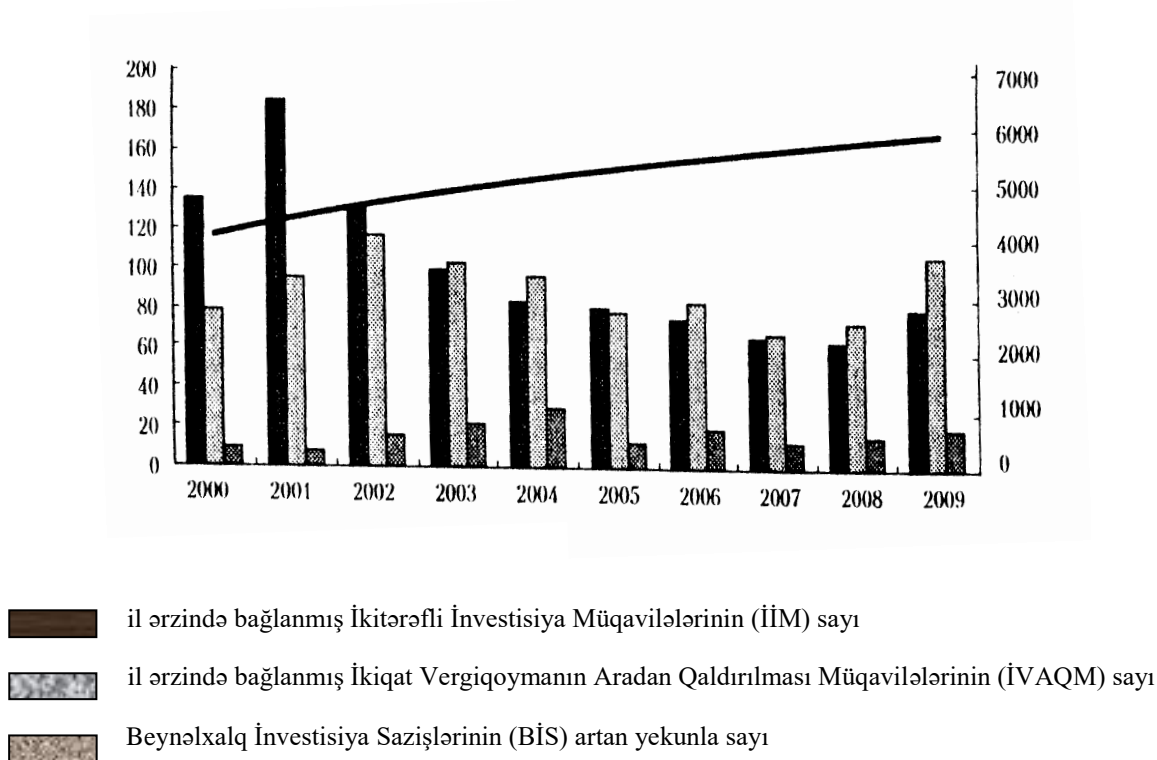
Beynəlxalq investisiya rejimi miqyası, əhatə dairəsi baxımından genişlənmiş və dövlətlərin, investorların hüquqlarının və vəzifələrinin daha dəqiq uyğunlaşdırılması istiqamətində inkişaf edir. Həm yeni sazişlərin bağlanması, həm də arbitraj qərarlarının sayının çoxalması nəticəsində investisiya rejiminin sürətli təkamülü baş verir. 2009-cu ildə 211 yeni BİS bağlanmış (82 İİM, 109 İVAQM və 20 başqa BİS), yəni həftədə təqribən 4 yeni saziş imzalanmışdır. İlin sonunda isə sazişlərin sayı 5939-dək artmışdır. Sazişlərin tezliklə bağlanması meyli 2010-cu ildə də davam etmiş və ilk 5 ay ərzində daha 46 BİS imzalanmışdır (6 İİM, 33 İVAQM və 7 başqa BİS). Lissabon müqaviləsinə əsasən XBI məsələləri üzrə səlahiyyətlərin üzv-dövlətlərdən alınaraq, ümumilikdə AI-yə verilməsi nəticəsində Avropada ciddi irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Investorlarla dövlətlər arasında mübahisələrin həllinə gəldikdə isə 2009-cu ildə ən azı 32 yeni iş başlanmış və 44 qərar qəbul olunmuş, bunun nəticəsində ilin sonunda qaldırılmış işlərin ümumi sayı 357-ə çatmışdır. Bu işlərin əksəriyyətində iddiaçı qismində inkişaf etmiş ölkələrin investorları çıxış etmiş, cavabdeh isə inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr olmuşdur. Təhlilçilərin rəyinə görə, arbitraj qərarlarının bəzisinin tam məntiqi olmamasına yaxud bir-biri ilə uzlaşmasına baxmayaraq, ümumilikdə konsolidasiya meyilləri bərpa olunur (şəkil 14.3).

Şəkil 1.1. -dəki diaqramda 2009-cu ildə beynəlxalq investisiya sazişlərinin (İİM, İVAQM və sair) sayının zəif də olsa, artım prosesi əks olunur. 2010-cu ildə də bu çoxalma davam etmişdir. Eyni vaxtda milli təhlükəsizlik mülahizələri əsasında xarici investisiyalar üzərində nəzarət meyilləri də öz təsiri qüvvəsini saxlamışdır. Bu məqsədlə İƏİT ölkələrinin bəzində dövlət tənzimlənməsi tədbirləri həyata keçirilmişdir. Onlar mütləq xəbərdarlıq qaydasının təsir dairəsini genişləndirmiş yaxud hökumətə ölkə şirkətlərinin kapitalında səhm paylarının satın alınmasını məhdudlaşdırmaq hüququ vermişdir. Latın Amerikasının bir çox ölkələrində hasilat sənayesində xarici müəssisələrin milliləşdirilməsi meyli də qalmaqdadır.

Yuxarıdakı cədvəllərin və diaqramların məlumatlarından görünür ki, axırıncı 10 ildə (2001-2010-cu illər), ikitərəfli və regional səviyyələrdə bağlanan BİS-in sayı xeyli çoxalmışdır. İkitərəfli səviyyədə ən mühüm müqavilə alətləri bunlardır:

- ikitərəfli investisiya sazişləri (İİS);

- ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında müqavilələr (İVAQM).

Şəkil 1.1. Beynəlxalq İnvestisiya Sazişlərinin (BİS) və başqa müqavilələrin (İİM, İVAQM)* bağlanılmasının dinamikasında tendensiyalar

Mənbə: UNCTAD. World Investment Report, 2010. P. 23

Son vaxtlar bəzi ölkələrlə bağlanan sazişlər daha çox liberallaşma effekti versə də, İİS investorların müdafiə olunması alətidir. Dünya üzrə XBİ-nin təqribən 7%-i, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində XBİ-nin ümumi həcmnin 22%-i bu müqavilələrlə əhatə edilir. İVAQM vergi tutulan gəlirlərin bölgüsü ilə əlaqədar olan məsələlərin həlli, o cümlədən ikiqat vergitutmanın miqyasının azaldılması məqsədi ilə bağlanılır. Dünya üzrə XBİ-nin təqribən 87%-i, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində isə onların ümumi həcmnin 57%-i bu müqavilələrin əhatə dairəsindədir.

Kapitalizmin 3 aparıcı mərkəzi çərçivəsində bağlanmış müqavilələrin və sazişlərin (İİS, İVAQM) əksəriyyəti həm investisiyaların, həm də ticari-iqtisadi əməkdaşlıq üzrə ən önəmli tərəfdaşlarla münasibətlərin qarşılıqlı surətdə tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Müqavilələrin bu tipi bazarın perspektivliyi və sahibkarlıq

fəaliyyəti baxımından daha böyük maraq kəsb edən ölkələrlə daha intensiv bağlanır. Başqa məlumatlar da bu fikri təsdiqləyir.

Bəzi regional müqavilələr yalnız investisiyalara aid olsa da, son vaxtdək bu məsələlərin ticarət sazişləri vasitəsilə tənzimlənməsinə meyil göstərilməsi müşahidə edilirdi. Bu, ikitərəfli ticarət sazişlərinə də şamil olunur. Bundan əlavə, indi azad ticarət haqqında müqavilələr bir çox hallarda həm də azad investisiya rejimi haqqında razılaşma əldə olunduğunu da ifadə edir.

Az sayda mövcud olan çoxtərəfli sazişlər konkret investisiya məsələlərinə (məsələn, ticarətlə əlaqədar investisiya tədbirləri, sığorta, mübahisələrin nizama salınması və sosial siyasət məsələləri) aiddir yaxud sektorial xarakterdədir (məsələn, Xidmətlər sahəsində Ticarət üzrə Baş Saziş, GATS - General Agreement on Trade in Services). İntestisiyalara dair çoxtərəfli ümumi müqavilə olmasa da, hazırda bu ideya ilə bağlı məsələ YTT-də müzakirə edilir. Ümumilikdə isə BİS-in sayının artması və onların özünün xarakteri son onilliklərdə milli siyasətin XBİ üçün daha da açılmasına istiqamətləndiyini əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, XBİ ilə bağlı məsələlər beynəlxalq iqtisadi diplomatiyada ön plana çıxır. Bu, çoxtərəfli səviyyədə keçirilən beynəlxalq ticari-iqtisadi danışıqlarla həmişə əlaqədar olmasa da, müasir dövrdə ikitərəfli və çoxtərəfli, regional səviyyələrdə yaranan vəziyyətdən, bağlanmış müqavilələr və sazişlər nəticəsində meydana çıxan mexanizmlərdən asılıdır.

Qarşılıqlı XBİ axınlarının intensiv artımı ilə bərabər, şirkətlər arasında münasibətlər mürəkkəbləşir, dövlətlərarası səviyyədə, ikitərəfli və çoxtərəfli ticari-iqtisadi danışıqlar zamanı həll edilməli olan çoxsaylı məsələlər meydana çıxır. Təcrübədə BİS-in təyinatından, dəqiq məzmunundan asılı olaraq, XBİ məsələlərinə müəyyən dərəcədə toxunulur. Bir qayda kimi, onların hamısı iqtisadi agentlərin (şirkətlərin) həlledici rol oynamasına şərait yaratmaqla, tənzimləmə rejiminin aşkarlığını yüksəldir, sabitləşdirir və nəticələri əvvəlcədən görmək imkanı yaradır. Bunun niyyəti müvafiq iqtisadi şərait yarandığı halda, XBİ-nin həcmi artırmaqdır. Beləliklə, XBİ üçün həlledici olan amillərə toxunulduğu halda, BİS onun axınlarına təsir göstərə bilir.

Təcrübə göstərir ki, XBİ-nin daha səmərəli tərzdə cəlb edilməsi və bununla

əlaqədar fayda əldə olunması üçün yalnız passiv-liberal siyasətin həyata keçirilməsi kifayət deyil. Liberallaşma böyük həcmdə XBI cəlb olunmasına yardım göstərə bilər, amma ondan maksimum fayda əldə edilməsi üçün bunun kifayət etməyəcəyi bəllidir. Məsələn, qəbul edən ölkə üçün daha yüksək fayda potensialına malik olan XBI növlərinin (qabaqcıl texnologiyalara yaxud ixracyönümlü sahələrə XBI qoyuluşları) cəlbi sadəcə ölkəyə XBI daxil olması və bununla bağlı əməliyyatların liberallaşdırılması ilə müqayisədə daha çətin məsələdir. Ölkələr xarici investorların cəlbində uğur əldə edən kimi, XBI-dən daha böyük fayda götürülməsində milli investisiya siyasəti ön plana keçir. Siyasət tədbirləri texnologiyaların modernləşdirilməsini sürətləndirə, yerli səviyyədə satınalmaların həcmi genişləndirə, əldə edilən mənfəətin yenidən investisiyalara yönəldilməsi məbləğini artır, ətraf mühitin mühafizəsini və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsini gücləndirə bilər və s. Onlar XBI ilə əlaqədar olan potensial təhlükələr qarşısında sədd qoymağa da qadirdir. Məsələn, onlar anti-inhisar praktikasının genişlənməsini ləngidə, xarici firmaların öz hərəkətləri ilə fəaliyyət qabiliyyətli ölkə şirkətlərini bazardan sıxışdırmasına yaxud yerli şəraitin özəlliklərini pozmasına müqavimət göstərə bilər. BİS bağlanarkən, bu cür siyasətin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan alətlər toplusu, bir qayda kimi, məhduddur yaxud ümumiyyətlə yoxdur.

Bütövlükdə isə, inkişafa səmtləşmiş müddəalar tərəflərin öhdəliklər qəbul etməyə hazırlığından asılı olaraq, imperativ yaxud dispozitiv ola bilər. BİS-də iştirak edən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında müəyyən uyğunsuzluqları, inkişaf etmiş dövlətlərin inkişaf etməkdə olan, xüsusilə də zəif inkişaf etmiş ölkələrə yardım göstərmək öhdəliyini qəbul etməsi vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür. İnkişaf etmiş dövlətlərin yoxsul ölkələr qrupuna texnologiyaların ötürülməsində yardım göstərməsini nəzərdə tutan Texnologiyaların Ötürülməsi haqqında Saziş buna nümunədir. TMK-nın yerləşdiyi ölkələrin XBI axınlarını inkişaf etməkdə olan ölkələrə səmtləşdirmək üçün şərait yaratmaq, özü də bunu müvafiq beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə texniki yardımın göstərilməsi barədə müddəalarla möhkəmləndirmək öhdəliyini qəbul etməsi xüsusilə aktualdır. Predmetin mürəkkəbliyi, inkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunun, xüsusilə də zəif inkişaf etmiş ölkələrin

XBİ sahəsində siyasətin təhlili və işlənib hazırlanması, habelə insan resurslarının və institusional bazanın tərəqqisi üçün maliyyə çətinliklərini nəzərə aldıqda, bu sazişlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnstitusional tərəqqi inkişaf etməkdə olan ölkələrə XBİ-nin cəlb olunmasında və bundan faydalanmaqda yardım göstərilməsini nəzərdə tutur.

BİS-in məzmununun razılaşdırılması. Ölkələrin XBİ sahəsində milli siyasətinin inkişafına aid olan və beynəlxalq investisiya danışıqları keçirildikdə xüsusilə incə yanaşma tələb edən, ölkələrin əksər hallarda tam əks mövqe tutduqları məsələlərin nizama salınması BİS-in məzmununun razılaşdırılmasında mərkəzi yer tutur. Bu məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- sazişin əsas müddəalarını ümumi şəkildə təsvir və əhatə dairəsini müəyyən etdiyinə görə investisiya anlayışının təyin olunması;
- milli müəssisələrə verilməsi mümkün olan üstünlüklərin həcmi və üsullarını müəyyən etdiyinə görə milli rejimin tətbiq olunma həddləri (xüsusilə də ölkədə yerləşmək hüququna tətbiq baxımından);
- tənzimləmə hüququ ilə xüsusi mülkiyyət sahiblərinin hüquqları arasındakı sərhəd meyarlarının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutduğuna görə əmlakın müsadirə olunmasının dövlət siyasəti çərçivəsində yol verilən tənzimləmə tədbiri kimi nəzərdən keçirildiyi hallar;
- qeyri-dövlət subyektlərinin cəlb olunması və investisiya mübahisələrinin nizama salınmasında müstəqillik dərəcəsi barədə məsələ meydana çıxdığına görə, mübahisələrin həlli mexanizmlərinin təsir dairəsi;
- inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına imkan yaratdığına görə istehsal-investisiya fəaliyyətinə, stimullara, texnologiyaların verilməsi və rəqabət sahələrində siyasətə dair tələblərdən istifadə olunması.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin çoxunun nöqtəyi-nəzərindən geniş, “pozitiv siyahılara” əsaslanan, hər bir ölkəyə öz ehtiyaclarına və vəziyyətinə uyğun olaraq, BİS-də öhdəlikləri hansı şərtlərlə, hansı qrafik üzrə qəbul etməkdə müstəqillik təmin edən GATS tipli yanaşma daha münasibdir. Bu halda gələcək BİS-də ümumi balans əldə olunmasını təmin etmək üçün TMK-nın yerləşdiyi ölkələrin öhdəliklərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin (məhz onlar TMK-nın yerləşdiyi əsas

ölkələrdir) hamısında XBI axınlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilməsinə həvəsləndirmənin müxtəlif təsirli tədbirləri artıq mövcuddur. Bu cür öhdəliklər bir sıra ikitərəfli və regional müqavilələrdə öz əksini tapmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr gələcək BİS-də aşkarlıqdan, sabitlikdən və TMK-nın yerləşdiyi ölkələr tərəfindən həyata keçiriləcək tədbirlərin əvvəlcədən açıqlamasından daha böyük fayda əldə edə bilərdi.

TMK-lar inkişaf etməkdə olan və ya keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə qoyduqları investisiyalardan əldə etdikləri faydanı, özlərinin fəal korporativ sosial məsuliyyəti çərçivəsində könüllü qaydada yaxud hüquqi baxımdan dəqiq işlənib hazırlanmış prosedurlar çərçivəsində tədbirlər keçirmək vasitəsilə artırma bilər. Qəbul edən ölkələrin dövlət gəlirlərinin artmasına, yerli müəssisələrlə əlaqələrin formalaşmasına və inkişafına, iş yerlərinin yaradılmasına, yerli işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsinə və texnologiyaların verilməsinə maksimum dərəcədə şərait yaradan sahələr xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas məsələ inkişaf qarşısında qoyulan məqsədləri beynəlxalq investisiya sazişlərinin (BİS) bir hissəsinə çevirməkdir.

Maraqlı nümunə: Rusiyada xarici şirkətlərin (onun iqtisadiyyatının 40%-ə nəzarət edən) mədaxillərindən əldə edilən gəlirlər minimum səviyyədədir.

BİS məsələləri mürəkkəb xarakterlidir. BİS-in bəzi müddəalarının potensial nəticələri axıradək öyrənilmədiyindən, ayrı-ayrı ölkələr düzgün seçim etməkdə çətinlik çəkir. Bununla əlaqədar olan çətinlikləri və məqamları regional səviyyədə NAFTA-nın təcrübəsində, GATS-in regionlararası səviyyəsində BİS-lər, çoxtərəfli səviyyədə baxıldıqda, ticarətlə bağlı olan investisiyaların timsalında nümayiş etdirmək olar. Sazişlərin tətbiq və təfsir olunması ilə əlaqədar problemlər tez-tez meydana çıxır. Belə hallarda nəticəsinin əvvəlcədən nəzərə alınması mürəkkəb olan mübahisələr yarana bilər. BİS-lər MDB ölkələrində, o cümlədən Rusiyada daha mürəkkəb və qeyri-müəyyən xarakterdədir: nəticədə ölkələrin bu qrupu xarici şirkətlər üçün böyük məbləğdə izafi mənfəət əldə etmənin mənbəyinə çevrilir.

Milli hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar bu cür problemləri minimum səviyyəyə endirməyə imkan verən tərzdə hərəkət etməlidir. Amma əsas məsələ, bunu necə etməkdir. UNCTAD-ın Baş Katibi R.Rukiperunun söylədiyi fikir bundadır ki, müqə-

vilədə iştirak edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin yararlına biləcəyi xüsusi və fərqləndirilmiş hüquqlar və çıxarışlar spektrinin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə müvafiq müdafiə tədbirləri hələ ilkin mərhələdə nəzərdə tutulmalıdır. Bundan başqa, onun rəyincə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə də zəif inkişaf etmiş ölkələrdə sazişlərin yerinə yetirilməsi üçün peşəkarların, o cümlədən maliyyə işçilərinin çatışmamaması müşahidə olunduğuna görə, burada beynəlxalq səviyyədə olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar inzibati yük xeyli mürəkkəb olacaq. Bu, yeni sazişlərin bağlanmasından əvvəl və qəbul olunan öhdəliklər yerinə yetirilərkən siyasətin müxtəlif variantlarının düzgün qiymətləndirilməsi işində inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsi potensialının möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş texniki əməkdaşlığın əhəmiyyətini göstərir⁶. Amma bu məsələnin yalnız metodoloji cəhətidir, əsası isə budur: konkret ölkə tərəfindən müvafiq sazişi kim bağlayır? Bu şəxsin peşə hazırlığı hansı səviyyədədir? Kimin mənafeyini ifadə edir: cəmiyyətin, yoxsa dövlət bürokratiyasının, hakimiyyət daşıyıcılarının?

Beləliklə, beynəlxalq müqavilələrin və sazişlərin icrasının hər bir mərhələsində ölkələrin əsas vəzifəsi bağlanılan BİS-in istənilən səviyyədə və kontekstdə məqsədlərinin, məzmununun və yerinə yetirilməsi yollarının razılaşdırılmasında balansın əldə olunmasına yönəlmiş inkişaf prosesini tapmaqdır. Başqa sözlə, böyük həcmdə XBİ-nin cəlbinə və bunlardan böyük fayda əldə olunmasına yönəlmiş siyasətin dəstəklənməsi üçün, inkişaf aspektləri beynəlxalq investisiya sazişlərinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır.

---

⁶ UNCTAD. World Investment Report, 2003. P. 7.

FƏSİL 2. QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KAPİTAL İXRACININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN KOMPLEKS TƏDQIQI

2.1. Kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikası

XBİ-nin dinamikası iqtisadi artımın ümumi templəri ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Məlumatlar göstərir ki, XX əsrin 1980-1990-cı illərində və XXI əsrin birinci onilliyində (qlobal böhrana qədər) XBİ-nin ölkəyə axını inkişaf etmiş ölkələr arasında, habelə Asiyada xüsusilə dinamik olmuşdur. Qeydiyyatdan keçdiyi ölkədən qəbul edən ölkədəki filiallarına göndərilən və buna müvafiq olaraq qarşıdan gələn investisiyaların axını ötən onillikdə durmadan artırdı. 1990-cı ildə ölkələrə daxil olan XBİ-nin ümumi məbləği 2 trilyon dolları ötüb keçmişdi. Həmin ildə ölkələrə daxil olan XBİ-nin məbləği 208 milyard dollar, ölkədən çıxarılan məbləği isə 241 milyard dollar olmuşdur. Müharibədən sonrakı illərdə ölkədən çıxarılan XBİ-nin məbləği 1940-cı ildəki 2 trilyon dollardan 2008-ci ildəki 18,9 trilyon dollaradək artmışdır.

Artıq beynəlxalq bazarlara sırf iqtisadi təzahür deyil və onlara siyasi amillər də güclü təsir göstərir. Bu cəhət XBİ-nin əsas daşıyıcıları olan TMK və TMB-nin fəaliyyətində xüsusilə aydın əks olunur. Müharibədən sonrakı onilliklərdə inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə resurslarının beynəlxalq hərəkətinin həcmi fasiləsiz artır, XBİ-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrdən miqrasiyasının məbləği də çoxalır. Bunun vasitəsilə malların və xidmətlərin təkrar istehsalının ziddiyyətləri qismən həll olunur, avadanlığa, xidmətlərə daxili tələbatın yüksəlməsi nəticəsində ölkələrin ixracı artır və bununla da dünyada iqtisadi tarazlığın bəzi strateji məsələləri həll edilir. 1980-1990-cı illərdə və XXI əsrin birinci onilliyində (qlobal böhrana qədər) maliyyə kapitalının ixracının templəri inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin həm ÜDM-nin, həm də mallar ixracının artımını üstələməyə başlamışdır.

Belə ehtimal olunurdu ki, kapitalın bu cür qabaqlayıcı hərəkətinin uzun müddət davam edən meyli əvvəlki dövrlərdən (1992/1993 - 2000/2001-ci illər) sonra başlayan yeni ümumdünya tsiklində dayanacaqdır. Dünya iqtisadiyyatında dərin tənəzzül aradan qaldırıldıqdan sonra 2002-ci ildə yeni iqtisadi tsikl başlayır və bu prosesin əvvəlində beynəlxalq ticarətin həcmnin artması fonunda kapitalın hərəkətinin yavaş

tempi xarakterik olmuşdur. Eynilə aydındır ki, 2001-2002-ci illərin qlobal depressiya dövründə dünya üzrə XBI-nin həcmnin 2 dəfə aşağı düşməsi dərin (2001-ci ildə), lakin qısamüddətli xarakter daşımışdır və 2003-cü ildə XBI-nin sürətli artımının ümumi dinamikası bərpa edilmişdi. Bu meyil 2003-2007-ci illərdə dünyanın müxtəlif regionlarına XBI-nin həcmnin fasiləsiz artması ilə ifadə olunmuşdur. 2007-ci ildə XBI-nin ümumi həcmi 2000-ci ildəki maksimal səviyyəyə – 1,979 milyard dollara çatmışdır. Amma 2008-ci ildə bu həcm 14% azalaraq, 1,697 milyard dollar təşkil etmişdir. 2009 və 2010-cu illərdə də bu enmə davam edirdi və yalnız 2010-cu ilin sonunda yüksəliş müşahidə olunmağa başladı (cədvəl 2.1).

Cədvəlin məlumatlarından 2007-2009-cu illər arasında bütün göstəricilər üzrə böyük enmələr görünür: 2008-ci ildə – 15,7%, 2009-cu ildə – 37,1%. Ölkədən kapitalın çıxarılması da 2008-ci ildə 14,9%, 2009-cu ildə isə daha 42,9% enmə ilə xarakterizə olunur. Bu göstəricilərin enmə tempi dünya üzrə daxili məhsulun (DDM) 2009-cu ildə 9,5%, habelə həmin ildə malların və xidmətlərin ixracının 21,4% təşkil etmiş enmə templərini ötmüşdür. 2009-cu ilin ikinci yarısında qlobal xarici birbaşa investisiyalar enmənin ən aşağı nöqtəsindən qalxmağa başlamışdır. 2010-cu ilin birinci yarısında onun səviyyəsi bir qədər bərpa olunmuş, ikinci yarısında isə qismən artım baş vermişdir. Maliyyə bazarında yeni böhran baş verməsə, XBI-nin səviyyəsinin bərpası 2011-ci ildə də davam edəcəkdir.

XBI-nin qlobal strukturunda ümumdünya böhranından əvvəl başlamış, orta və qısamüddətli dövrdə güclənəcəyi ehtimal olunan bir sıra iri dəyişikliklər müşahidə olunmaqdadır. Birincisi, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin qlobal XBI-nin həm yerləşdirilmə obyektinə, həm də mənbəyi kimi xüsusi çəkisinin artacağı gözlənilir. 2009-cu ildə xarici birbaşa investisiyaların yarısının yönəldildiyi bu ölkələr XBI-nin canlanmasında aparıcı rol oynayır. İkincisi, qeyd olunan son dövrdə xidmət və hasilat sənayesi sahələrinə, kənd təsərrüfatına və hasilat sektorlarına yönəldilən investisiyalarla müqayisədə emal sənayesinə qoyulan XBI-nin müşahidə olunan azalması, çox güman ki, davam edəcəkdir. Üçüncüsü, XBI üçün ciddi mənfi nəticələrinə baxmayaraq, böhran istehsalın getdikcə beynəlmilləşməsi prosesini dayandıra bilməmişdir.

2009-cu ildə XBI-nin enməsi əsasən *transsərhəd QƏ-nin* kəskin azalması ilə izah edilir. *Yeni XBI layihələrinin* sayı 15% azaldığı halda, xaricdə satınalmaların həcmi 34% (dəyər üzrə – 65%) aşağı düşmüşdü. Birinci göstəriləndən fərqli olaraq, QƏ-nin dinamikası maliyyə şərtlərinə daha həssas reaksiya verir. Məsələ bundadır ki, fond bazarlarındakı qarışıqlıqlar QƏ-nin istinad etdiyi qiymət siqnallarını pərdələyir, digər tərəfdən isə QƏ-nin investisiya dövrü yeni layihələrə sərmayə qoyuluşları ilə müqayisədə qısadır. Qlobal böhran səbəbindən XBI-nin maliyyələşdirilməsi imkanları məhdudlaşmış və buna müvafiq olaraq, satınalmaların sayı azalmışdır. Bir tərəfdən, fond bazarlarında formalaşan qiymətlərin ucuzlaşması əqdlərin dəyərini aşağı salırdı, digər tərəfdən isə onlar qlobal struktur dəyişmələri ilə birlikdə geniş maliyyə imkanları olan TMK-lar üçün müəyyən imkanlar yaradırdı. Bazara çıxışın hər iki halında XBI-nin səviyyəsinin bərpası müşahidə olunsada, QƏ-nin həcmi daha tez artır.

Dünya iqtisadiyyatının bütün əsas sahələrində: kənd təsərrüfatında, sənayenin hasilat, avtomobilqayıma və kimya sektorlarında XBI axınları zəifləmişdir. 2009-cu ildə böhranın ilkin mərhələsində müqavimət göstərə bilən sahələrdə, o cümlədən əczaçılıq və yeyinti sənayelərində də XBI azalmağa başladı. 2008-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə yalnız bir neçə: o cümlədən elektrik, qaz və su təchizatı sahələrində, elektron avadanlıq istehsalına, tikintiyə və telekommunikasiyaya XBI artmağa başladı. Ümumilikdə isə, böhran emal sənayesi sektorunda XBI-yə daha güclü zərbə vurmuşdur və 2008-ci illə müqayisədə 2009-cu ildə transsərhəd QƏ-nin 77% aşağı düşməsi bunu sübut edir. Hasilat sənayesində və kənd təsərrüfatında, xidmətlər sektorunda bu cür sazişlərin sayının azalması bu dərəcədə köklü deyildi: müvafiq olaraq 47% və 57%. Bunun nəticəsində hasilat sənayesi hesabına dünya üzrə transsərhəd QƏ-də onların xüsusi çəkisi artmaqda davam edirdi. Bununla belə, bu seqmentdə də bəzi sahələrə ciddi zərər dəymişdi. Məsələn, maliyyə xidmətləri sahəsində transsərhəd QƏ-nin dəyər həcmiminin 87% sürətli enməsi qeydə alınmışdı.

Ümumdünya istehsalının getdikcə beynəlmilləşməsi. Qlobal böhranın XBI axınlarına təsir göstərməsinə baxmayaraq, istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi davam edirdi. 2008 və 2009-cu illərdə TMK-nın xarici filiallarının satışlarının və əlavə

olunan dəyərinin azalması həcmi ümumdünya iqtisadiyyatının tənəzzülü miqyasına gəlib çatmamışdı. Nəticədə xarici filialların DDM-də xüsusi çəkisi artmaqda davam edir və rekord səviyyəyə – 11%-ə yüksəlmişdi. 2009-cu ildə TMK-nın əcnəbi işçilərinin sayı bir qədər artaraq, 80 milyon nəfər təşkil etmişdi. Beynəlxalq istehsal strukturlarında inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xüsusi çəkisinin artması aydın müşahidə olunur. Hazırda xarici filialların işçi qüvvəsinin əksər hissəsi bu ölkələrdə məşğuldur. 2008-ci ildə dünyada mövcud olan 82 000 TMK-nın 28%-i onların payına düşürdü və bu, 2006-cı illə müqayisədə 2 faiz-bənd çox idi. Müqayisə üçün: 1992-ci ildə bu göstərici 10%-ə çatmırdı və bu, göstərilən ölkələrin həm də XBI-nin yerləşdirildiyi məkan qismində rolunun gücləndiyini göstərir.

2009-cu ildə əsasən ölkələrə daxil olan XBI-nin ümumi məbləğinin 18 trilyon dollara çatması hesabına TMK-nın xarici filiallarının aktivləri 7,5% artmışdır. XBI-nin ümumi həcmnin artımı qlobal maliyyə bazarlarında fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsi, habelə tempi aşağı düşsə də, ölkələrə XBI axınının genişlənməsinin saxlanması ilə izah edilir. 6 illik fasiləsiz artımdan sonra inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə XBI axını 2009-cu ildə 27% aşağı düşmüşdü (548 milyard dollaradək).

XBI-nin regionlar üzrə dinamikasının qeyri-bərabərliyi. Yuxarıda verilən məlumatlardan göründüyü kimi, XBI axınlarının ümumi qlobal dinamikası regionlar üzrə daha mürəkkəb və rəngarəng olan real vəziyyəti bir növ kölgədə qoyur. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə XBI-nin əsas hissəsi az sayda, əsasən bazarı formalaşan iri dövlətlərə daxil olurdu (cədvəl 14.2).

XBI-nin regionlar və ölkələr, o cümlədən dünyanın aparıcı dövlətləri üzrə cəmləşməsinə təfəssilatı ilə nəzərdən keçirək. Hər bir ölkə özünün investisiya siyasətini işləyib hazırlayır (hər halda belə hesab edir) və bunun çərçivəsində investisiya strategiyasını həyata keçirir, o cümlədən xarici maliyyə resurslarını cəlb etmək üçün müvafiq şərait yaradır. Bir qayda kimi, bu şərait müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Aydındır ki, dünya üzrə XBI axınlarının fəallaşmasının arxasında, ilk növbədə, inkişaf etmiş ölkələrin, habelə Çin, Hindistan, Braziliya və inkişaf etməkdə olan ölkələrin TMK-ı durur. Lakin XBI-nin əsas ixracatçıları və idxalçıları inkişaf etmiş

dövlətlər: ABŞ, Fransa, Honkonq, Çin, Böyük Britaniya, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Hindistan, Avstriya, Kanada, İsveç, Niderland, Rusiya və Avropanın bir sıra başqa ölkələridir.

Cədvəl 2.1. XBI axınları, regionlar üzrə

Region	Ölkəyə axın			Ölkədən axın		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
<i>XBI, milyard dollar</i>						
Dünyanın bütün ölkələri	2100	1771	1114	2268	1929	1101
İnkişaf etmiş ölkələr	1444	1018	566	1924	1572	821
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	565	630	478	292	296	229
Afrika	63	72	59	11	10	5
Latin Amerikasını və Karib dənizi hövzəsi ölkələri	164	183	117	56	82	47
Qərbi Asiya	78	90	68	47	38	23
Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Aşya	259	282	233	178	166	153
Cənub-Şərqi Avropa və MDB	91	123	70	52	61	51
Struktur cəhətdən zəif və kiçik iqtisadiyyatlı ölkələr	42,5	62,1	50,5	5,3	5,8	4,2
İnkişafı ən zəif olan ölkələr	26	32	28	2	3	1
Dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr	16	26	22	4	2	3
İnkişaf etməkdə olan kiçik ada ölkələri	5	8	5	0	1	0
<i>XBI ümumdünya axınlarında payı, %</i>						
İnkişaf etmiş ölkələr	68,8	57,5	50,8	84,8	81,5	74,5
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	26,9	35,6	42,9	12,9	15,4	20,8
Afrika	3,0	4,1	5,3	0,5	0,5	0,5
Latin Amerikasını və Karib dənizi hövzəsi ölkələri	7,8	10,3	10,5	2,5	4,3	4,3
Qərbi Asiya	3,7	5,1	6,1	2,1	2,0	2,1
Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Aşya	12,3	15,9	20,9	7,9	8,6	13,9
Cənub-Şərqi Avropa və MDB	4,3	6,9	6,3	2,3	3,1	4,6
Struktur cəhətdən zəif və kiçik iqtisadiyyatlı ölkələr	2,0	3,5	4,5	0,2	0,3	0,4
İnkişafı ən zəif olan ölkələr	1,2	1,8	2,5	0,1	0,2	0,1
Dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr	0,7	1,5	2,0	0,2	0,1	0,3
İnkişaf etməkdə olan kiçik ada ölkələri	0,3	0,4	0,4	0,0	0,0	0,0

Bu məlumatlar 2008-2009-cu illərdə inkişaf etmiş ölkələrin bütün qrupları üzrə XBI-nin böyük enişini və buna müvafiq olaraq, beynəlxalq maliyyə axınlarının hərəkətinin dinamikasının kəskin zəiflədiyini göstərir. Bu zəifləmə dünyanın iqtisadi qüdrətinin cəmləşdiyi ənənəvi mərkəzdə: ABŞ – AI – Yaponiyada xüsusilə nəzərə çarpır. Beynəlxalq kapital axınlarının sonrakı bərpası (canlanması), ən azı, bu mərkəzlərlə bağlıdır.

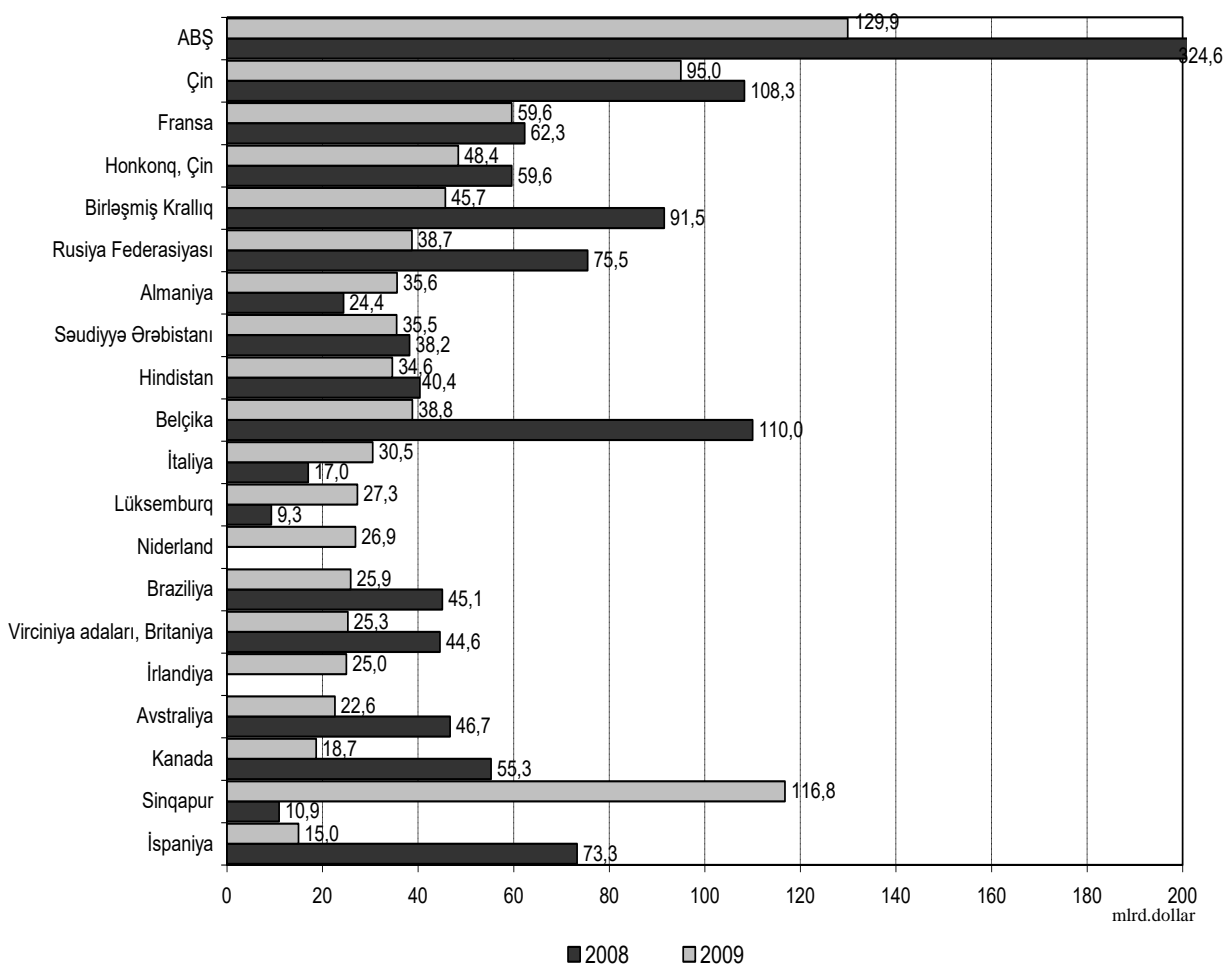
2.2. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolu

İndi XBI-nin global miqyasda axınının yarısından çoxu inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə daxil olur. XBI-nin inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrə axını 6 illik fasiləsiz artımdan sonra 2009-cu ildə 27%, yəni 548 milyard dollaradək aşağı düşmüşdür. XBI-nin azalmasına baxmayaraq, dövlətin xilasedici maliyyə əməliyyatları nəticəsində ölkələrin bu qrupu inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə böhranın təsirinə qarşı daha dayanıqlı olmuşdur. 2009-cu ildə Çin ən iri XBI alanlar sırasında Birləşmiş Ştatlardan sonra ikinci yeri tutmuşdur. XBI axınlarının istiqamətləndiyi 6 əsas ölkədən yarısı inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdir. Transsərhəd QƏ xətti üzrə əməliyyatların $\frac{2}{3}$ hissəsi, əvvəlki kimi, inkişaf etmiş ölkələrin iştirakı ilə aparılsa da, bu əməliyyatlarda qəbul edən tərəf qismində çıxış edən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xüsusi çəkisi 2007-ci ildəki 26%-dən 2009-cu ildə 31%-ə yüksəlmişdir. Bundan başqa, 2009-cu ildə “sıfırdan” başlayan layihələrin 50%-dən çoxu bu qrupa daxil olan ölkələrin payına düşmüşdür. İnvestisiyaların ölkədən çıxarılması seqmentində Honkonq (Çin) və Rusiya Federasiyası (göstərilən ardıcılıqla) dünyanın 20 ən iri investoru qrupuna daxildir (şəkil 2.1 və 2.2).

5 illik yüksələn trenddən sonra inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdən XBI çıxarılması 2009-cu ildə 21% azalmışdır. Lakin bu ölkələrdən olan TMK-nın rolunun gücləndiyi şəraitdə XBI-nin ixtisarı inkişaf etmiş ölkələrə (burada XBI 48% aşağı düşmüşdü) nisbətən o qədər də kəskin olmamışdır. Bundan başqa,

inkişaf etməkdə olan ölkələrdə XBI-nin səviyyəsi daha tez bərpa olunur. Onların ölkədən çıxarıqları investisiyaların payı, əvvəl olduğu kimi, xeyli aşağıdır, amma artımın güclənən templəri şəraitində qlobal miqyasda ölkələrdən çıxarılan XBI-nin $\frac{1}{4}$ hissəsinə yaxınlaşır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə vəziyyəti regional-qitə kəsimində təfəsilatı ilə nəzərdən keçirək. Xarici investisiyaların 10 illik fasiləsiz artımından sonra 2009-cu ildə Afrikaya XBI axını 59 milyard dollaradək ixtisar olunmuşdur və bu, 2008-ci illə müqayisədə 19% azalmadır. Əsas səbəb xammala qlobal tələbatın azalması və müvafiq olaraq, onun qiymətinin ucuzlaşmasıdır.

Şəkil 2.1. Qlobal XBI-nin ölkəyə axınları

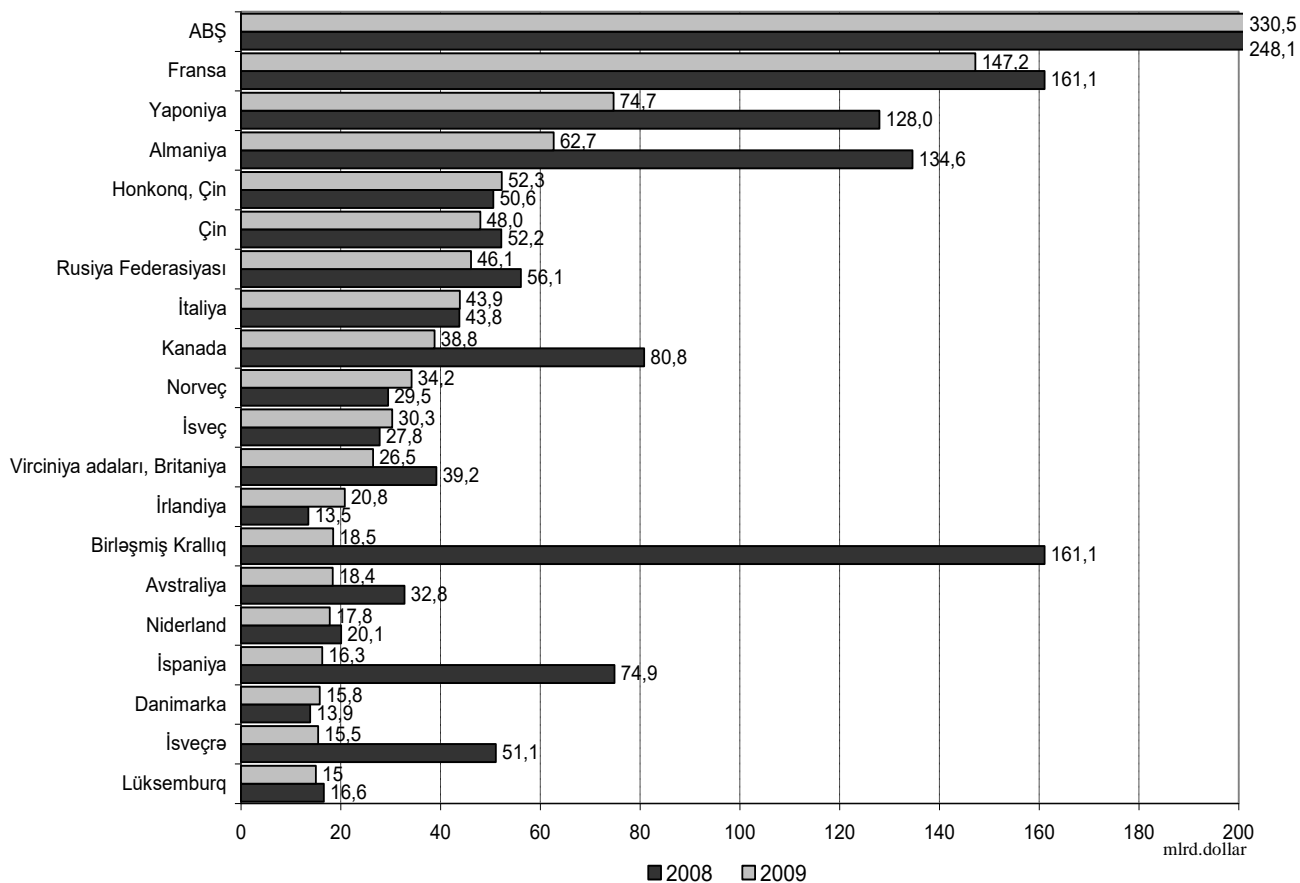
M ə n b ə : UNCTAD. World Investment Report, 2010. P. 10.

Belə halda Qərbi və Şərqi Afrikadakı xammal hasilatçılara zərər dəymişdi. XBI-nin strukturunun daha çox şaxələndirilməsinə və özəlləşdirmə proqramlarının

davam etməsinə baxmayaraq, Şimali Afrikaya da investisiya axını aşağı düşmüşdü. Afrikada xidmət sahələrinə investisiya axınının ixtisarı başqa sektorlarla müqayisədə o qədər də nəzərə çarpmırdı. Fəaliyyət miqyasının genişlənməsi ilə bağlı olaraq, daxil olan XBI-nin əsas hissəsi telekommunikasiya sahəsinə yatırılırdı.

Ötən bir neçə il ərzində inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin TMK-sı öz investisiyalarını get-gedə daha çox Afrikada yerləşdirirdi. 2005-2008-ci illər arasındakı dövrdə regiona daxil olan investisiyaların 22%-i onların payına düşürdü (1995-1999-cu illərdə - 18%). Əvvəl olduğu kimi, XBI-nin Afrikanın payına düşən hissəsi cüzi olsa da, ən fəallar sırasında Çin, Malayziya, Hindistan və Körfəz Ölkələrinin Əməkdaşlıq Şurasının investorlarını göstərmək lazımdır. Afrikanın Cənub hissəsindən və Şimali Afrikadan olan investorlar da regionda fəallaşmışlar. Investisiyaların bu yeni mənbələri inkişaf üçün əlavə imkanlar açmaqla bərabər, böhran vəziyyətinə qarşı potensial siper yaradır, onun sərmayəçiləri isə ənənəvi investorlarla müqayisədə daha dayanıqlıdır.

Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyaya XBI axınlarının dinamikasında 2001-ci ildən bəri böyük enmə qeyd olunsa da, onlar indiki enişdən birinci çıxıb bərpa olmalıdır. 2009-cu ildə regiona investisiya axını 17% azalaraq, 233 milyard dollar səviyyəsinə düşmüşdür və bunun əsas səbəbi transsərhəd QƏ-in, xüsusilə də xidmətlər sahəsində (51%), azalması olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdən investisiyaların qlobal miqyasda aşağı düşdüyü şəraitdə regiondaxili investorların mövqeləri möhkəmlənmişdir və hazırda region ölkələrinə XBI axınının ümumi həcmindən çoxu onların payına düşür. Region ölkələrindən XBI çıxarılmasının ümumi həcmi 8%, yəni 153 milyard dollardək aşağı düşmüş və belə halda transsərhəd QƏ xətti üzrə satınalmalar 44% azalmışdır. Bu meyillər fonunda Çin mineral resursları əldə etmək üçün imkanlar axtararaq, qeyri-maliyyə sektorunda ölkədən investisiya çıxarılmasını, sənayenin strukturunun qlobal miqyasda yenidən qurulması sayəsində QƏ sektorunda açılan imkanlardan istifadə olunmasını genişləndirmişdir.

Şəkil 2.2. Qlobal XBI-nin ölkədən axınları

M ə n b ə : UNCTAD. World Investment Report, 2010. P. 12.

Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada XBI səviyyələrinin bərpası 2009-cu ildə başlamışdır və region qlobal iqtisadiyyatın canlanmasında aparıcı rollardan birini oynadığına görə, çox güman ki, tempini sürətləndirəcəkdir. Belə ki, artıq 2009-cu ilin ortasından Çinə və Hindistana XBI axınının genişlənməsi müşahidə olunur və onlardan XBI çıxarılmasının sabit dinamikasının regiondan investisiya çıxarılması göstəricilərini artım trayektoriyasına yönəldəcəyi ehtimalı yaradır. Bununla belə, yeni sənayeləşmiş 4 ölkədə (Honkonq (Çin), Cənubi Koreya, Sinqapur və Çinin Tayvan əyaləti) XBI-nin daxil olması və çıxarılması səviyyələri, çox güman ki, asta və məhdud miqyasda bərpa olunacaqdır.

Asiyada genişlənən regiondaxili investisiyalar texnologiyaların yayılmasının, müqayisəli üstünlüklərin “dövrünün yeniləşdirilməsinin” və rəqabət qabiliyyətinin

yüksəldilməsinin alətlərindən biridir. Bu amil inkişafın müxtəlif dövrlərində olan ölkələrin təsərrüfat sahələrinin mərhələlərlə modernləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Regional inteqrasiya, Çin iqtisadiyyatının misli görünməmiş inkişafı hazırda bu prosesi sürətləndirir və Kamboca, Laos Xalq Demokratik Respublikası, Myanma kimi daha geniş çevrəyə daxil olan ölkələrin inkişafı üçün imkanlar açır. Bundan başqa, mərhələlərlə modernləşmə prosesi elektronika kimi sahələr çərçivəsindən çıxaraq, daha yüksək texnologiya məhsullarını əhatə etməyə başlayır.

Beynəlxalq kredit bazarlarında vəziyyətin gərginləşməsi və beynəlxalq ticarətin ixtisarı XBI-nin Qərbi Asiyaya axınına ciddi zərbə vuraraq, 2009-cu ildə 24% azalmasına yaxud 68 milyard dollaradək düşməsinə səbəb oldu. Qətər, Küveyt və Livan istisna olmaqla, regiona XBI-nin daxil olması xeyli azaldı. Türkiyə və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri bundan daha çox zərər çəkdi. Türkiyədə transsərhəd QE bazarı çökdü və ixrac yönümlü sahələr qlobal böhran nəticəsində ciddi ziyana düşdü. Region ölkələrindən XBI çıxarılması (bunun 87%-i Körfəz Ölkələrinin Əməkdaşlığı Şurasının payına düşür) 39% azalaraq, 23 milyard dollara düşdü. Səudiyyə Ərəbistanından çıxarılan investisiyaların artımı “Dubai World”da yaranmış böhranın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün kifayət etmədi. Qərbi Afrikanın bu böhranın sakitləşəcəyinə və beynəlxalq kredit bazarlarında vəziyyətin sabitləşəcəyinə ümid bəsləyən ölkələri möhtəşəm infrastruktur planlarında düzəlişlər aparmadı və bu amilin həmin ölkələrə daxil olan XBI-nin səviyyəsinin bərpası prosesini saxlayacağı ehtimal olunur. Digər tərəfdən, qısamüddətli planda investisiyaların ölkədən çıxarılması prosesinin dinamikası ləngiyəcəkdir. Regionda əsas investor olan dövlət müəssisələri daxili bazara səmtləşmişlər və “Dubai World”dakı böhranlı vəziyyət Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən XBI çıxarılmasına təsirini göstərməkdə davam edəcəkdir.

Qlobal iqtisadi və maliyyə sarsıntıları şəraitində Latın Amerikası və Karib dənizi hövzəsi ölkələrinə XBI axınları 2008-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 36% azalaraq, 117 milyard dollara düşmüşdür. Region üzrə ən çox zərər çəkən ölkənin daxil olan investisiyalarının ixtisarı 42% təşkil edən Braziliya olmasına baxmayaraq, hələ də ən böyük həcmdə XBI alandır. Aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən, əvvəl olduğu kimi, Braziliya və Meksika investisiya qoyuluşlarının obyektinə kimi dəyərləndirilir və

buna görə artım meylinin ortamüddətli perspektivdə bərpa olunacağı ehtimal edilir.

Braziliyadan XBI çıxarılması göstəricisinin mənfi 10 milyard dollar olması ölkə şirkətlərinin xarici filiallarının öz baş müəssisələrinə verdiyi firmadaxili kreditlərinin kəskin artması ilə izah olunur. Nəticədə regiondan investisiya çıxarılması 42% aşağı düşmüşdü. Buna baxmayaraq, regionun transmilli korporasiyalarının QƏ xətti üzrə əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə transsərhəd satınalmaları göstəricisi 52% artaraq, 3,7 milyard dollara çatmışdır. Regionun TMK-nın formalaşmasının 2003-cü ildə başlayan prosesi ortamüddətli planda XBI çıxarılması üçün zəmin yaradacaqdır. Latin Amerikası və Karib dənizi hövzəsi ölkələrindən XBI çıxarılmasının orta illik göstəricisi 1991-2000-ci illərdəki 15 milyard dollardan 2003-2009-cu illərdə 48 milyard dollaradək artmışdır. Latin Amerikasının get-gedə daha çox ölkəsinin, əsasən də Braziliya və Meksikanın şirkətləri region hüdudlarından çıxaraq, öz fəaliyyətlərini başlıca olaraq inkişaf etmiş ölkələrdə genişləndirir.

2003-2008-ci illərdə regionda əlverişli iqtisadi şəraitdən başqa, firmaların daxili bazarda mövqelərinin möhkəmlənməsinə və fəaliyyətinin xaricdə genişlənməsinə dövlət siyasəti də imkan yaratmışdır. Hazırda regionun əsas xarici investorları idxalın əvəz olunması dövründə uğur qazanmış ən iri və yetkin işgüzar qruplardır. Bundan başqa, Braziliya və Meksika kimi ölkələrdə özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində “milli çempionlar” meydana çıxmışdır. Bir qədər sonra Braziliyada şirkətlərin fəaliyyətinin xarici bazarlara çıxışı ilə müşayiət olunan genişlənmə prosesi hökumət tərəfindən yaradılan stimullara, o cümlədən ünvanlı kredit xətlərinə istinad edirdi. Ancaq gələcək genişlənmə ölkədən maliyyələşdirilmənin məhdud olması və beynəlxalq maliyyə bazarlarında yaranmış gərgin vəziyyət səbəbindən ləngiyə bilər. Bu TMK-lar üçün onların borcu ilə mənfəəti arasındakı nisbətə aşağı olması, böhrandan ziyan çəkmiş sahələrdə fəaliyyətin məhdud həcmi və region iqtisadiyyatının müqavimət gücünün nisbətən yüksək səviyyəsi kimi amillər müsbət rol oynayacaqdır.

8 illik yüksəlişdən sonra Cənub-Şərqi Avropaya və MDB-yə XBI axınları 2008-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 43% aşağı düşərək, 69,9 milyard dollaradək azalmışdır. 2009-cu ildə hər iki subregiona XBI axınının azalması qeyd olunsada,

Cənub-Şərqi Avropaya axının dinamikası MDB ilə müqayisədə az zərər çəkmişdir. Daxili tələbatın ətalətliliyi, təbii resurslar sektorunda layihələrin gözlənilən gəlirliyinin aşağı düşməsi və “dairəvi sxem” üzrə qoyulan XBI mənbələrinin tükənməsi səbəbindən Rusiya Federasiyasına investisiya axını təqribən 2 dəfə ixtisar olunmuşdu. Buna baxmayaraq, 2009-cu ildə Rusiya Federasiyası dünyada investisiya qoyuluşlarının əsas obyektləri siyahısında 6-cı yer tuturdu. Transsərhəd QƏ bazarı regionda ən iri investor olan Aİ şirkətlərinin fəallığının zəifləməsinə görə çökmüşdü. Bununla bərabər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən, o cümlədən Çindən investisiyaların artması qeyd olunmuşdu. XBI-nin ölkəyə axınından fərqli olaraq, bu cür investisiyaların regiondan çıxarılması o qədər də kəskin olmamışdı (-16%). 2009-cu ildə regiondan çıxarılan XBI-nin, şübhəsiz ki, iri mənbəyi olan Rusiya Federasiyası xalis xarici investora çevrildi. Xammalın qiymətinin sabitləşməsi, özəlləşmənin yeni raundunun başlanması, iri xammal ixracatçıları olan ölkələrdə (Qazaxıstan, Rusiya Federasiyası və Ukrayna) iqtisadi yüksəliş regionda XBI dinamikasının tədricən canlanması üçün zəmin yaratmalıdır. 2010-cu ildə Qazaxıstana XBI axını 60 milyard dolları ötüb keçərək, böhrandan əvvəlki ilin (2007) səviyyəsindən yüksək olmuşdu.

Strukturun yenidən qurulması və özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi sayəsində Cənub-Şərqi Avropanın bank sahəsində XBI həcmi yeni minilliyin ilk illərindən artmağa başlamışdır. Nəticədə 2008-ci ilin sonunda bank aktivlərinin 90%-i xarici sahiblərə məxsus olmuşdur. Qlobal böhran zamanı xarici banklar regionda pozitiv rol oynamışdı. Bununla belə, Yunanıstanın dövlət borcu ilə əlaqədar olaraq yaranan böhran, xarici bankların iri miqyasda iştirakının sistemli risklərin regiona köçürülməsi kanalına çevriləcəyi qorxusu yaratmışdır.

Bütün regionlar arasında XBI-nin dinamikasında ən güclü enmə inkişaf etmiş ölkələrə axında - 44% yaxud 566 milyard dollaradək qeydə alınmışdır. Ancaq indiki iqtisadi və maliyyə sarsıntılarının xeyli ciddi olmasına baxmayaraq, bu ixtisar 2000-2003-cü illərin iqtisadi tənəzzül dövrünə nisbətən o qədər də miqyaslı olmamışdı. Aİ üzvü olan 27 dövlət zərbəyə daha yaxşı davam gətirdiyi, Almaniyada isə firmadaxili kreditlərin kəskin artması sayəsində 46% artım qeydə alındığı halda, bu proses Şimali Amerikaya güclü təsir göstərmişdir. Digər tərəfdən, Böyük Britaniyaya XBI axınları

əvvəlki illə müqayisədə 50% azalmışdı. İnkişaf etmiş ölkələrdə transsərhəd QƏ $\frac{2}{3}$ dəfə aşağı düşmüş, özü də, emal sənayesi sektorunda əqdlər təqribən 80% azalmışdı.⁷

İqtisadiyyatda zəif canlanma 2010-cu ildə investisiya axınlarını sabitləşdirmiş və gözlənilməli kimi, inkişaf etmiş ölkələrə XBI daxilolmalarını 2009-cu ilin səviyyəsindən yüksəyə qaldırmağa imkan verməlidir (amma bu, daha çox ABŞ, AFR, İsveçrə və bir sıra kiçik ölkələrə aiddir). Həmçinin, 2009-cu ildəki 48% enmədən sonra XBI-nin ölkədən çıxarılması səviyyəsinin bərpa olunacağı və ortamüddətli perspektivdə bütün dünyada, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi durumun perspektivlərinin yaxşılaşması sayəsində artım tempinin sürətlənəcəyi gözlənilir. Lakin bu yüksəliş meyli, Avropanın bir sıra ölkələrində dövlət borcu üzrə defolt riskinin artması və bunun avro zonasına yayılması duyğusunun güclənməsi üzündən pozula bilər.

İqtisadi tənəzzül inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsalın beynəlmilləşməsinin məşğulluq səviyyəsinə təsir göstərəcəyi barədə çoxdan mövcud olan qorxunu yenidən oyatdı. Ötən onillik ərzində ölkədən XBI çıxarılmasının sürətli artımı nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrin TMK-nın xarici ölkələrdə çalışan işçilərinin sayı çoxalmışdır. Bununla bərabər, TMK-nın yerləşdiyi ölkənin məhsullarının ixracını genişləndirdikdə yaxud investisiya qoyan şirkətin rəqabət qabiliyyətini gücləndirdikdə, XBI cəlb edildiyi ölkədə iş yerlərini qoruyub saxlamağa və hətta artırmağa imkan verir. Aparılan tədqiqatlar XBI-nin ölkədən çıxarılmasının orada iş yerlərinin ixtisar olunması prosesinə təsir göstərməsi sualına birmənalı cavab vermir. Həqiqətən də, nəticələrin xarakteri investisiyaların növündən, filialların yerləşməsindən və TMK-nın yeritdiyi məşğulluq siyasətindən asılıdır.

Qlobal böhran dövründə ən zəif inkişaf etmiş (ZİÖ) 49 ölkəyə XBI axını 14%, yəni 28 milyard dollar səviyyəsinə düşmüşdür. Əsas kapitalla vəsait qoyuluşlarının ümumi həcmində XBI-nin xüsusi çəkisinin yüksək (2009-cu ildə 24%) olması və kapital yığımının mühüm tərkib hissəsini təşkil etməsi göstərir ki, investisiya axınlarının ixtisarı ölkələrin bu qrupu üçün xüsusilə ciddi fəsadlar törədəcəkdir. ZİÖ-yə daxil olan XBI əvvəlki kimi, onun qlobal axınlarının cəmi 3%-ni və inkişaf

---

⁷ ЮНКТАД. Доклад о мировых инвестициях. Обзор ООН. 2010. С. 16.

etməkdə olan ölkələrə axınlarının 6%-ni təşkil edir. Əvvəllər olduğu kimi, XBI böyük həcmdə təbii sərvətlərə malik olan bir neçə ölkədə cəmləşmişdir. Bu ölkələrdə XBI-nin əsas hissəsi tamamilə yeni layihələrə yatırılır, özü də, 2009-cu ildə həmin layihələrin 60%-dən çoxu inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin özünün təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. Ölkələrin bu qrupuna XBI-nin əsas hissəsi, əvvəl olduğu kimi, inkişaf etmiş ölkələrdən daxil olur. XBI-nin dinamikasının ortamüddətli perspektivləri ZİÖ-də struktur qüsurlarının aradan qaldırılmasından asılıdır. UNCTAD-ın mütəxəssisləri hesab edirlər ki, bu əlverişsiz amillərin təsirini zəiflətmək üçün, inkişaf məqsədilə verilən yardımlardan daha səmərəli istifadə olunmalı, yəni onlar qəbul edən ölkənin istehsal potensialının stimullaşdırılmasına və bununla da, XBI-nin cəlb olunması vasitəsinə çevrilməsinə sərf olunmalıdır⁸.

Ənənəvi olaraq, dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupu XBI-nin yerləşdirilməsi obyektində o qədər də cəlbedici deyil. Struktur çatışmazlıqları ilə yanaşı, əlverişsiz coğrafi yerləşmə onların iqtisadiyyatının fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bununla belə, iqtisadi islahatların aparılması və investisiya rejiminin liberallaşdırılması, habelə qlobal iqtisadi şəraitin əlverişli olması sayəsində 2000-2008-ci illərdə XBI axını durmadan artırdı. 2009-cu ildə XBI-nin 27% yaxud 22 milyard dollaradək aşağı düşməsi dünyanın başqa ölkələri ilə müqayisədə mülayim olmuşdur. Dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehsal potensialının şaxələndirilməməsi nəticəsində XBI, əvvəlki kimi, yenə də zəngin təbii resurslara malik olan bir neçə ölkədə cəmləşmişdir (2009-cu ildə XBI-nin ümumi həcmnin 58%-i Qazaxıstanın payına düşürdü). İnkişaf etməkdə olan ölkələrin investorlarının Asiya və Afrika ölkələrində yerləşdirdiyi XBI-nin həcmnin dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sürətli artımı gözlənilmir. Əlverişsiz coğrafi yerləşmə ilə bağlı olan çətinlikləri dəf etmək üçün həmin ölkələr diqqətini daha böyük həcmdə biliklər və informasiya tələb edən, resursların gətirilməsi üçün nəqliyyat xərclərinə ehtiyac olmayan sahələrdə cəmləşdirməlidir. Onların daxil olduğu regional inteqrasiya qrupları yerli bazarların ölçülərini böyütməyə imkan yaratmaqla, bu ölkələrin iqtisadiyyatını investorlar üçün cəlbediciyə çevirə bilər.

---

⁸ ЮНКТАД. Доклад о мировых инвестициях. Обзор ООН. 2010. С. 18.

Adalarda yerləşən 29 inkişaf etməkdə olan kiçik ölkə də XBI cəlb etməyə səy göstərir. Birbaşa investisiya yatırانlar onların daxili bazarının, təbii və insan resursları bazasının məhdud olmasından və yüksək tranzaksiya məsrəflərindən, o cümlədən nəqliyyat xərclərindən ehtiyat edir. Amma 2009-cu ildə 35% yaxud 5 milyard dollar məbləğinə düşməsinə baxmayaraq, daxili kapital qoyuluşlarının kəskin azaldığına görə, onların ümumi həcmində XBI-nin payı əvvəlki kimi 30%-dən yüksək qalırdı. Ölkələrin bu qrupuna daxil olan ümumi XBI-nin yarısı investisiyaların əsas alıcıları olan 3 ölkədə (Yamayka, Trinidad və Tabaqo, Baham adaları – göstərilən ardıcılıqla) cəmləşmişdi. 2009-cu ildə XBI axınlarının ¼ hissəsi vergi sığınacaqları olan bu ölkələrin payına düşsə də, beynəlxalq qaydaların sərtləşdirilməsi nəticəsində bura XBI daxilolmaları azalır. Ehtimal ki, coğrafi yerləşməsi əlverişsiz olduğuna görə, həmin ölkələr gələcəkdə turizm kimi ənənəvi sahədə mövcud olan potensiala istinad etməlidir. Ölkələrin bu qrupu üçün adekvat informasiya-telekommunikasiya infrastrukturunun yaradıldığı və onlar tərəfindən özlərinin insan potensialı inkişaf etdirildiyi halda, biliklərə əsaslanan sahələr segmentində də perspektivlər açılır.

XBI-nin ixtisarının struktur xüsusiyyətləri. 2008-2009-cu illərdə və 2010-cu ilin birinci yarısında XBI-nin hər üç tərkib hissəsi: paylı investisiyalar, başqa kapital axınları (əsasən korporasiyadaxili borclar) və şirkətlərin investisiyaya yönəldilmiş mənfəəti üzrə əhəmiyyətli ixtisar qeydə alınmışdır. Paylı investisiyalar transsərhəd QƏ ilə birgə azalmışdı. TMK-nın xarici filiallarının mənfəətinin azalması yenidən investisiyaya yönəldilən gəlirlərin ixtisarına gətirib çıxardı və nəticədə 2009-cu ildə inkişaf etmiş ölkələrdən XBI çıxarılması 47% aşağı düşdü. Bəzi hallarda TMK-nın baş şirkətinin və mənzil-qərargahlarının strukturunun yenidən qurulması xarici filialların onlardan aldığı borcların geri qaytarılmasına və TMK ilə onların xarici filialları arasında xalis korporasiyadaxili kapital axınlarının zəifləməsinə səbəb oldu. Mütləq qeyd edilməlidir ki, 2008-2009-cu illərdə paylı investisiyaların ixtisarı, dünya iqtisadiyyatında baş vermiş əvvəlki tənəzzüllə (2001-2002-ci illər) müqayisədə, daha əhəmiyyətli olmuşdu. 2008-ci ilin ortasından bir sıra ölkələrdə investisiyaların geri götürülməsi, o cümlədən investisiyaların reparasiyası, kreditlərin qaytarılması və filiallar tərəfindən öz baş şirkətlərinə olan borclarının ödənilməsi XBI-nin ümumi

axınlarından çox olmuşdur. Məsələn, 2008-ci ildə Almaniya investisiyaların geri götürülməsi şəklində XBİ axınları 110 milyard dollar yaxud onun ümumi XBİ axınlarının 40%-i həcmində olmuşdur. 2009-cu ildə QƏ üzrə bütün transsərhəd əqdlərinin $\frac{1}{3}$ hissəsindən çoxu xarici firmaların başqa firmalara yenidən satışı (qəbul edən ölkədə, yerləşdiyi ölkədə və “üçüncü ölkələrdə”) ilə əlaqədar idi. Bu, 2009-2010-cu illərdə XBİ axınlarını daha da azaltdı. İntestisiyaların geri götürülməsi nadir hal olmasa da (adətən XBİ sahəsində bütün layihələrin $\frac{1}{4}$ hissəsindən $\frac{4}{5}$ hissəsinədək), böhran dövründə daha da aydın nəzərə çarpmağa başladı⁹.

2.3. Transmilli korporasiyalar kapital ixrac edən əsas subyekt kimi

Dünya iqtisadiyyatındakı mövqeləri möhkəmləndikcə, TMK-lar beynəlxalq istehsalın çox güclü sektorunu formalaşdırır. Təhlil göstərir ki, bu sektor, birincisi, ümumdünya iqtisadiyyatının artımını üstələyən artım indeksinə malikdir; ikincisi, dövrü tərəddüdlərə məruz qalsa da, +1,5 bənddən aşağı düşmür (1982-2007-ci illər dövründə). Yalnız ümumdünya böhranı onun artım tempini 2006-cı ildəki 47,2%-dən 2007-ci ildəki 29,9%-dək aşağı sala bilmişdir; görürük ki, templər zəifləsə də, qlobal böhran şəraitində belə, artım saxlanılmışdır.

İstehsal amillərinin beynəlmilləşməsi prosesinin sürətlənməsinin, onların beynəlxalq xarakterinin formalaşmasının ən güclü vasitələrindən biri beynəlxalq istehsaldır. “Beynəlxalq istehsal” termini başqa ölkələrdə yerləşən şirkətlərin istehsal və nəzarət etdiyi mallara və xidmətlərə şamil olunur. Həmin ölkələrdə (qəbul edən ölkələr) istehsala nəzarət, məhsulun hazırlanması ilə birbaşa məşğul olan müəssisələrin əsas vasitələrinin minimum hissəsi üzərində sahiblik hüququnun olmasını təsdiqlən adi səhmlərin minimum zərfinin satın alınması yaxud bu nəzarətin yerinə yetirilməsini təsbit edən müqavilələr (səhmləri satın almadan) əsasında həyata keçirilə bilər. Kapital qoyuluşları yolu ilə yaxud bağlanmış müqavilə əsasında istehsala nəzarət, habelə xaricdə yerləşən müəssisənin (xarici filialın) idarə olunmasında iştirak, beynəlxalq istehsalı xarakterizə edir.

---

⁹ Доклад о мировых инвестициях, 2009 год; транснациональные корпорации, сельскохозяйственное производство и развитие. ЮНКТАД, Нью-Йорк; Женева, 2009. С. 9; World Investment Report, 2010. P. 17.

Beynəlxalq istehsal prosesində iştirak edən firmalar (əsasən transmilli korporasiyalar) öz istehsal amillərini, müxtəlif ölkələrdə yerləşən bölmələr arasında müəyyən dərəcədə sərbəstliklə hərəkətə imkan yaradan istehsal infrastrukturunu mərkəzi ofisin ümumi idarəçiliyinə verir. Bu cür istehsal sistemlərinə fəaliyyətin müxtəlif sahələri – ETTKİ-dən başlayaraq, ərazi baxımından qəbul edən ölkənin müxtəlif bölgələrində yerləşmiş, amma son mal və xidmətlərin buraxılması üçün vəhdət halında birləşmiş istehsal, habelə ona xidmət göstərən mühasibat uçotu, reklam, marketinq, heyətin öyrədilməsi kimi sektorlar daxildir. Bu, inkişaf etmiş ölkələr üçün xüsusilə səciyyəvidir: burada istehsal sistemləri çox vaxt xarici firmaların qovuşması yaxud bir ölkənin firmasının başqa ölkələrdə yerləşən firmaları satın alması yolu ilə yaranır. Bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən istehsal strukturları ümumi idarəçilik altında birləşdiyi andan etibarən, onların öz ölkəsində və xaricdə (bəzən isə üçüncü ölkələrdə) sərəncamında olan daşınar və daşınmaz istehsal amilləri məhsul buraxılışında daha səmərəli istifadə edilmək üçün TMK-nın iqtisadi vəzifələrinə və strategiyasına uyğun olaraq qruplaşdırılır. İstehsala malik olan yaxud TMK-nı qəbul edən ölkə beynəlxalq məhsul buraxılışında iştirak edən müəssisələrdən, habelə istehsal amilləri bilavasitə istifadə olunduğu yerdən uzaqda yerləşə bildiyi kimi, onlardan istifadə olunması baxımından TMK-nın buraxdığı (baş müəssisədə, ölkənin istehsal güclərində, xarici filialda, yerli istehsal güclərində) bütün məhsullar mahiyyətinə görə beynəlxalqdır. Beynəlxalq istehsal prosesinə onun həyata keçirildiyi ölkə nöqtəyindən nəzərdən yanaşıldığı halda, milli şirkətlərin xarici ölkələrin istehsal güclərində, xarici firmaların isə ölkənin istehsal güclərində məhsul buraxılışı nəzərdə tutulur. Beynəlxalq istehsalın əhəmiyyətini daha əyani nümayiş etdirdiyinə görə, məhsulun xarici filiallar tərəfindən istehsal olunması təcrübədə daha geniş yayılmışdır.

Beynəlxalq istehsalı təşkil edən elementlərə müəssisələrin (holdinqə daxil olan şirkətlərin) və onların beynəlxalq istehsalda iştirak edən xarici filiallarının coğrafiyası, sayı, vahid korporativ sistem daxilində qeydiyyat ölkəsi ilə qəbul edən ölkə arasında maliyyə axınları və texnologiyaların verilməsi, beynəlxalq istehsalın əsasını təşkil edən aktivlər, habelə satışların həcmi, ticarət və məşğulluq daxildir. Əslində bu, ölkələrin (TMK və onların filiallarının yerləşdiyi) milli suverenliyi

çərçivəsindən kənara çıxarılan müəyyən meqatransmilli istehsal-iqtisadi kompleksin formalaşması üzrə qlobal meylin yaranmasına dəlalət edir. Qlobal böhrnadək TMK-nın nəzərə çarpdırmadan yeritdiyi superliberal iqtisadi nəzəriyyələr bu prosesə güclü təkan verirdi.

TMK – dünya ölkələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrində beynəlmilləşmənin son dərəcə yüksək səviyyəsi şəraitində kapitalist iqtisadiyyatının inkişafının təbii nəticəsidir. İstehsalın və kapitalın transmilliləşməsi, onların beynəlxalq çarpazlaşması prosesləri TMK-nın fəaliyyəti nümunəsində daha aydın əks olunur. Ən ümumi şəkildə *TMK-ya* bu cür açıqlama vermək olar: aktivləri bir neçə ölkədə yerləşdirilmiş yaxud iqtisadiyyatın bir və ya bir neçə sahəsində müxtəlif millətlərə mənsub kapitalla təmsil olunmuş, beynəlxalq menecmentlə idarə edilən iri firma.

Son 2-3 onillik ərzində TMK-nın, onların beynəlxalq əməliyyatlarının miqyasının və formalarının dəyişməsi nəticəsində strategiyalarında və strukturunda baş verən dəyişikliklər bu gün mövcud və formalaşmaqda olan bazarların və sahələrin xarakterini müəyyən edir. Belə ki, ötən dövrdə TMK-nın *integrasiya olunmuş beynəlxalq istehsal sistemi beynəlxalq şəbəkəyə çevrilmiş* və bunun dairəsində onlar müstəqil yaxud qismən müstəqil olan strukturların fəaliyyətini subpodrat mexanizmləri və ya orijinal avadanlıq istehsalçıları vasitəsilə getdikcə daha geniş əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı, indi TMK-lar iştirakçılığın *paylı olmayan formalarını*, məsələn, infrastruktur layihələri həyata keçirilərkən “inşaat – sahiblik – istismar – ötürülmə” sxemi çərçivəsində fəaliyyəti genişləndirir. TMK-nın dünyada fəaliyyət miqyasının son dərəcə genişlənməsi ilə bərabər, *yeni iştirakçılar və investorlar*, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin TMK-sı, MRF (Milli Rifah Fondları) və birbaşa investisiyalar üzrə özəl fondlar meydana çıxmışdır. TMK-nın yeni aləmi həm onların yerləşdiyi, həm də onları qəbul edən ölkələrin milli və beynəlxalq səviyyələrdə siyasəti üçün ciddi nəticələr doğurur.

Qismən də olsa, son zamanlar bu səbəbə görə investisiya siyasətində aydın dəyişikliklər baş verməklə, investorların və dövlətin hüquqlarına və vəzifələrinə daha düşünülmüş yanaşma nəzərə çarpır. Hazırki maliyyə-iqtisadi böhranı vəziyyətində, bir tərəfdən, XBİ uğrunda rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi, digər tərəfdən isə,

dövlət siyasəti məsələlərinin həlli çərçivəsində XBI-nin tənzimlənməsi üzrə səylərin gücləndirilməsi nəzərə alınaraq, investisiya rejimlərinin liberallaşdırılmasına və xarici investisiya qoyuluşlarının həvəsləndirilməsinə doğru addımlar atılır. Bunun nəticəsində 1950-1970-ci illərin (ilk növbədə, dövlətin aparıcı rolu şəraitində artımın səciyyəvi olduğu) daha aydın ifadə olunan meylləri ilə 1980-2000-ci illərdə nəzarət olunmayan bazarın başlıca aparıcı qüvvəyə çevrildiyi *siyasi kursların diktomiyası* baş vermişdir. Dövlət və investorun hüquqları və vəzifələri konsepsiyası daim inkişaf etdiyinə görə, liberallaşma ilə tənzimləmə arasında *düzgün nisbətə tapılmasına* qlobal böhran baş verənədək etinasızlıqla yanaşılsa da, bu, çoxdan aktual məsələyə çevrilmişdir.

Beynəlxalq və daxili investisiya siyasətləri, başqa sahələrdə (iqtisadi, investisiya, sənaye) yeridilən siyasət arasında uzlaşmanın təmin edilməsi son dərəcə vacibdir və bu, əlaqələr yaradılmasının dəstəklənməsi, TMK-nın qəbul edən ölkələrdə fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan əlavə təsirlərin (o cümlədən texnologiyaları yayılması) təmin edilməsi məsələlərinə kompleks yanaşmanı tələb edir¹⁰.

Direktiv orqanları qarşısında TMK aləminin bütün mürəkkəbliyini və dərinliyini, onların dövlət və inkişaf prosesinin başqa iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqəsi mexanizmini bütövlüklə dərk etmək vəzifəsi durur. Bu məsələnin həlli üçün üçtərəfli investisiya münasibətləri sistemi TMK-nın yerləşdiyi ölkə, onu qəbul edən ölkə və xarici investorların hüquqları və vəzifələri baxımından dəyişdirilməli, TMK-nın inkişafa verdiyi töhfədən daha səmərəli yararlanmaq lazımdır. Məsələn, çərçivə siyasəti investorlar və inkişaf arasındakı qarşılıqlı təsirin ən vacib zonalarını möhkəmləndirməlidir. Sözsüz ki, TMK-lar mühüm rol oynamalıdır; dünyaya bütün ölkələrin dayanıqlı inkişafını, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqini, başqa sözlə, real inkişafın məqsədlərini təmin edən *yeni beynəlxalq investisiya rejimi* lazımdır.

Amma müasir TMK-lar bunu işləyib hazırlamağa qadirdirmi? UNCTAD-ın Hesabatı bu suala cavab vermir və verə də bilməz. Aydındır ki, TMK-nın yeni aləmi investisiya siyasətinin işlənməsinin formalaşmaqda olan sistemi ilə birlikdə “investisiyalar – inkişaf – mənfəət” paradigmasının yenilənməsini tələb edir. Bu isə,

¹⁰ ЮНКТАД. Доклад о мировых инвестициях. Обзор ООН. 2010. С. 47.

TMK-nın müxtəlif ölkələrdə göstərdiyi fəaliyyətdən maksimum mənfəət əldə etmək kimi işbazlıq məqsədləri çərçivəsindən çox uzaqlara çıxan mürəkkəb məsələdir.

Məlumdur ki, inkişafın müasir mərhələsində TMK-lar məhsuldar qüvvələrin (istehsal amillərinin), maliyyə-iqtisadi və istehsal əlaqələrinin və münasibətlərinin intensivləşməsinin və beynəlmilləşməsinin başlıca təşkilati qüvvəsi qismində çıxış edir. TMK-nın və onların filiallarının ümumdünya istehsal və satış şəbəkəsi qloballaşma proseslərinin mənbəyi və daşıyıcısıdır. Onlar beynəlxalq iqtisadiyyatın təməli olan beynəlxalq istehsalın maddi bazasına çevrilmişdir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatını əhatə etmiş istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi prosesləri XIX-XX əsrlərin qovşağında başlanmışdır və bunun nəticələrindən biri təsərrüfatçılıq təşkilatı qismində ilk milli və beynəlxalq müəssisələrin meydana çıxması olmuşdur. Beynəlxalq müəssisələr uzun müddət ərzində əsasən kartellər şəklində yaradılır və inkişaf edirdi; onlar Avropanın müxtəlif ölkələrində fəallıq göstərir, habelə başqa regionlara da nüfuz edirdilər. Belə ki, Almaniya hökuməti tərəfindən himayədarlıq göstərilən alman konsernləri Birinci Dünya müharibəsinədək, sonra isə 1930-cu illərin ikinci yarısından Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrində kifayət qədər təcavüzkarlıqla fəaliyyət göstərirdi.

XX əsrdə TMK-nın fəaliyyətinin məzmunu, metodları və vasitələri, təşkilati quruluşunun prinsipləri də çox güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır: ilk onilliklərdə onlar yalnız tədavi sahələrində fəaliyyət göstərir, qarşılıqları nüfuz dairələrinin və bazarların bölüşdürülməsi vəzifəsini qoyurdu. Müasir TMK-lar əsas diqqəti istehsala və bazara, dünyanın ən müxtəlif ölkələrində və regionlarında filialların, satış bölmələrinin yaradılmasına yönəlir və bu halda ərazilərin uzaqda yerləşməsi məsələsi əhəmiyyətli rolunu itirir.

İlk TMK-lar 1930-cu illərin sonundan meydana çıxmışdır. Bu, onların yaranmasının ən ümumi səbəbinin istehsalın beynəlmilləşməsi, kapitalın təmərküzləşməsi və onun istehsal amillərinin inkişafının sürətləndiyi şəraitdə ölkədən çıxarılması faktı olduğunu sübut edir. İnkişaf etmiş ölkələrin iri burjuaziyası kapitalın ölkədən çıxarılması (pul və istehsal formalarında) vasitəsilə mənfəət norması saxlamağa yaxud artırmağa səy göstərir, xaricdə bu məqsədə nail olmağa imkan

verən “boşluqlara” müdaxilə etməklə, rəqabət mövqelərini möhkəmləndirirdi. Bu da aydındır ki, çoxsaylı ticari və siyasi maneələri aşmaq imkanı yaratmaqla, böyük üstünlüklər təmin etdiyinə görə TMK-nın formalaşması ilkin mərhələdə xarici ticarətlə bağlı olmuşdur. Bu məqsədlər üçün TMK-lar müdaxilə etdikləri ölkələrin bazarlarında daxili əməliyyat meydanı rolunu oynayan törəmə müəssisələrdən, uzun müddətdir ki, istifadə edir. Qeyd olunmalıdır ki, ilkin mərhələdə inkişaf etmiş ölkələrin dövlətləri özlərinin iri korporasiyalarının xarici ekspansiyasını dəstəkləməklə, onlara TMK formalaşması üçün şərait yaradırdı. Xaricdə filialların yaradılması beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi üçün tətbiq olunan tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərindən yan keçməyə kömək edir. Dövlət ilk TMK-lar üçün bu üstünlüklərin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyirdi. Dövlət başqa ölkələrlə ticari-iqtisadi müqavilələrin bağlanması yoluna da qədəm qoymuşdu. TMK-nın təşəkkülünə şərait yaradan başqa amil regional və ümumdünya nəqliyyat infrastrukturunun sürətli inkişafı, rabitə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, müxtəlif şirkətlərin və ölkələrin elmi-texniki əməkdaşlığı olmuşdur. TMK-nın formalaşmasında güclü sıçrayış 1960-1970-ci illərə təsadüf edir. Bunun bir neçə səbəbi vardır və onların ən başlıcalarını sadalayaq:

- müharibədən sonra iqtisadiyyatını uğurla bərpa etmiş Qərbi Avropa və Yaponiya korporasiyalarının və banklarının mövqelərinin möhkəmlənməsi; “Böyük triada”: ABŞ – Qərbi Avropa – Yaponiya çərçivəsində amansız rəqabət mübarizəsinin başlanması;

- Asiya, Afrika və qismən də Latin Amerikasında müstəmləkə imperiyaları dövrünün başa çatması. Amerika korporasiyalarını sıxışdırmağa başlayan Qərbi Avropa və Yaponiya şirkətlərinin bütün qitələrdə qlobal ekspansiyasının başlanması. Qovuşmalar və birləşmələrə doğru meyil bundan təkan almış və nəticədə TMK-nın formalaşmasına, onların xammal və hazır məhsullar bazarlarına daxil olması üçün şərait yaranmışdır;

- ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi labüd olaraq şirkətlərin iriləşməsi və əməliyyatlarının transmilliləşməsinə, mövcud satış bazarlarının səmərəliliyinin yüksəlməsinə və genişlənməsinə, yeni bazarların axtarılmasına gətirib çıxardı;

- qovuşmalar və birləşmələr metodundan istifadə olunması; 2007-ci ildə (qlobal böhran başlamazdan əvvəl) TMK-lar 7,5 mindən çox, 1,2 trilyon dollara yaxın transsərhəd əqdləri yerinə yetirmiş, bunlardan 200-dən çoxu dəyəri 1 milyard dollar olan *meqa-əqdlərdir*.

Müəssisələr (firmalar) mənfəətin artırılması uğrunda mübarizənin, yəni hər bir kapital sahibinin əsas vəzifəsinin həllinin gedişində transmilli korporasiyaya çevrilir. TMK beynəlxalq korporasiya kimi, daxili iqtisadiyyatda kapitalın və istehsalın təmərküzləşmə səviyyəsinin sadəcə milli sərhədlər çərçivəsinə sığmamasının deyil, həm də dünya iqtisadiyyatının güclü mərkəzi dayağı olan beynəlxalq istehsalın formalaşmasının maddi bazasına çevrilməsinin real göstəricisidir.

Nəzərəçarpan pozitiv məqamlarla (iqtisadi sistemin dayanıqlığının möhkəmlənməsi, büdcəyə pul daxilolmaları, malların istehsalı, tikinti obyektləri, məşğulluğun genişlənməsi, nou-hau və s.) birgə, TMK-da mənfə cəhətlərinin olması qaçılmazdır:

- 1) TMK-nın həddən artıq güclü olması bir sıra ölkələrdə hökumətin bəzi planlarının həyata keçirilməsinə mane ola bilər; belə vəziyyətdə onları qəbul edən ölkənin qanunları əksər halda pozulur;

- 2) TMK-lar çox vaxt öz mallarının qiymətini bahalaşdırır, özlərinə əlverişli, yerləşdiyi ölkə üçün qeyri-münasib şərtlər diktə edir;

- 3) TMK-lar qlobal maraqları rəhbər tutur və onların istehsal etdikləri mallar yerli bazarlara çıxarılmayaraq, başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən filiallarına göndərilir;

- 4) TMK-nın quraşdırma istehsallarının çoxu yerli şəraitə uyğunlaşdırıla bilmədiyi üçün, onları qəbul edən tərəfə, ümumiyyətlə, heç bir fayda vermir. Buna görə də onları qəbul edən ölkələr daha ehtiyatlı olmalı, TMK-lar ilə münasibətlərin işlənilib hazırlanmasına təcrübəli, milli maraqları layiqincə təmsil edən mütəxəssisləri cəlb etməlidir.

Bütün deyilənləri nəzərə almaqla, TMK anlayışının ən adekvat təfsiri bu cür olmalıdır: transmilli korporasiya – ticarət, istehsal-texnoloji (investisiya) və kooperasiya əlaqələrini iki və daha çox ölkədə (bəzi hallarda TMK-nın 6 ölkədə

fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyi nəzərdə tutulur) quran, fəaliyyət göstərdiyi müəyyən təsərrüfat sahəsində ölkənin əsas göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir göstərən, adətən, iri firmadır.

Fikrimizcə, göstərilən anlayış formal baxımdan müasir TMK-ya aid edilən iri şirkətlərin indi batmaqda olan “British Petroleum” tipli nəhəng olmaması ilə bağlı yeni meyilləri nəzərə almağa imkan verir. 1990-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq və XXI əsrin birinci onilliyində əsasən yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması, satışı və tətbiqi ilə əlaqəsi olan çoxsaylı “orta” şirkətlər mövcud TMK sisteminə və beynəlxalq istehsala qoşulmuşdur. Müasir statistika TMK-nın hələ 1970-ci illərdə işlənilib hazırlanmış meyarlarına əsaslandığına görə, bu yeni təzahürləri nəzərə almır və çoxlu sayda yeni transmilli firmalar təbəqəsi TMK sırasına daxil edilmir. Güman ki, onların sayı 1 milyondan az deyil və bunun 40%-ə yaxını birinci və ikinci dalğa YSÖ-nin və yeni kapitalist ölkələrinin, 60%-i isə kapitalizmin inkişaf etmiş mərkəzlərinin payına düşür. Özü də, qlobal TMK-lar ilə müqayisədə onların fəaliyyət dairəsi xeyli geniş olmaqla, milli iqtisadiyyatın bütün, o cümlədən sosial (MKT, səhiyyə, təhsil və s.), kənd təsərrüfatı, ekoloji təmiz texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi, alternativ enerji mənbələrinin yaradılması və başqa sahələri əhatə edir. Beləliklə, TMK – iqtisadiyyatın beynəlmilləşməsinin və maliyyə-təsərrüfat proseslərinin qloballaşmasının ən yüksək mərhələlərinin obyektiv nəticəsidir. Onlar öz inkişafında bir-birindən keyfiyyətcə fərqlənən mərhələlərdən keçmiş və bütöv beynəlxalq istehsalı formalaşdıran real qüvvəyə çevrilmişdir.

TMK-nın filialları nəinki dünya təsərrüfatının iqtisadi sisteminin tərkib hissəsinə, həmçinin, formalaşmaqda olan beynəlxalq istehsalın mərkəzi həlqəsinə çevrilir. Buna görə də onlardan mənşə ölkələrinin (inkorporasiya olunduqları ölkələrin) maraqları üçün yeridilən iqtisadi siyasətin aləti qismində istifadə oluna bilər. İqtisadi siyasət BVF-in prioritetləri əsasında müəyyənləşdirildiyinə və bu sahədə addımların atılması barədə ən mühüm məsələlər dövlətlərin özü tərəfindən müstəqil surətdə deyil, TMK və TMB-nin mənzil-qərarqahlarında həll olunduğuna görə, onlar iqtisadiyyatın daha çox inkişaf etmiş hissəsi üzərində və buna müvafiq olaraq büdcə üzərində nəzarətini tədricən itirirlər. Gələcəkdə bu qəbildən olan

meyillər yalnız güclənəcəkdir.

Ümumi qəbul edilmiş təfsirlərdən birinə əsasən, TMK - istehsal bölmələri bir neçə ölkədə yerləşdirilmiş korporasiya yaxud beynəlxalq biznes əhəmiyyətli (fəaliyyətinin 25-30%-i xaricdə həyata keçirilən), iki və daha çox ölkədə filialları olan şirkətdir. BMT ekspertlərinin müəyyənləşdirdiyinə görə, əvvəlki illərdə illik dövriyyəsi 100 milyon dollardan çox olan və filialları ən azı 6 ölkədə yerləşdirilmiş firmalar TMK-ya aid edilirdi. Son dövrdə bu təyinə yenidən baxılmışdır və indi əsas əlamət TMK-nın rezident olduğu ölkədən kənarında yerinə yetirdiyi satışların faizlə həcmi göstəricisidir. Bundan sonra aktivlərin strukturu, ölkələr üzrə səpələnməsi nəzərə alınır. Məsələn, ən böyük həcmdə transsərhəd aktivlərinə (maliyyə sektorundan başqa) lider üçlük – elektron sənayesinin təmsilçisi, xarici aktivlərinin məbləği 400 milyarddan çox olan “General Motors” (ABŞ), telekommunikasiya korporasiyası, xarici aktivləri 200 milyard dollardan artıq olan “Vodafone” (Böyük Britaniya) və avtomobil istehsalçısı, xarici aktivləri təqribən 175 milyard dollar olan “General Motors” (ABŞ) malikdir. Onların hamısı klassik TMK-dır.

Beləliklə, biz TMK-ya daha bir tərif verə bilərik: TMK – istehsal və ticarət-təchizat fəaliyyətini öz ölkəsinin hüdudlarından kənara çıxararaq, beynəlxalq istehsalın formalaşmasının təməlini quran, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv meyillərindən fəal istifadə edən, istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi proseslərini sürətləndirən, beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət sistemində yeni əlaqələrin və qarşılıqlı münasibətlərin bərqərar olmasına şərait yaradan iri firmadır.

UNCTAD-ın məlumatlarına görə, dünya ticarətinin 33%-i TMK-nın xarici filiallarının payına düşür, dünyada ÜDM-in 10%-dən çoxu (6 trilyon dollar) onlar tərəfindən istehsal olunur, ümumdünya ETTKİ-də oynadığı rol getdikcə güclənir. Qeydiyyatdan keçmiş patentlərin 80%-dən çoxu onların payına düşür və inkişaf etmiş ölkələrin özəl sektorunda ETTKİ-nin 80%-ə yaxınını onlar maliyyələşdirir.

Transmilli korporasiya, adətən baş şirkətdən və xarici filiallardan (törəmə şirkətlərdən və bölmələrdən) ibarətdir. Müasir TMK-nın səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- özündə, birincisi, baş şirkəti (bir və daha çox), ikincisi, ölkənin hüdudlarından

kənarında səpələnmiş filialları, bölmələri, törəmə şirkətləri (xarici aktivlərin payı şirkətin ümumi aktivlərinin dəyərinin 25-30%-i qədər olmalıdır) birləşdirən təşkilati strukturudur;

- istehsal vahidlərinin çoxsaylı ölkələrdə yerləşdirilməsinə əsaslanan beynəlxalq istehsal sistemidir (şirkətin ümumi dövriyyəsinin 1/5 hissəsindən 1/3 hissəsinədək xarici əməliyyatların payına düşməli, yəni TMK-nın baş ofisinin yerləşdiyi ölkədən kənarında baş verməlidir);

- resipiyent-ölkənin nümayəndələrinin mütləq qaydada daxil edildiyi (yerli şəraitə uyğunlaşmaq üçün) beynəlxalq menecment sistemidir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyat korporasiyaları çoxmillətli, transmilli, millətlərarası, millətüstü, qlobal və s. bu kimi söz birləşmələri şəklində verən terminlərlə zəngindir. TMK-nın dünya iqtisadiyyatında həyata keçirdiyi fəaliyyətin yeni təşkilati formalarının düzgün ifadə olunması axtarışlarını əks etdirdiyinə görə, bu terminoloji rəngarənglik müəyyən dərəcədə qanunauyğundur. TMK-nın ilk tədqiqatçıları olan bəzi iqtisadçılar (R.Robinson, C.Robinson, L.Terner, P.Samuelson, R.Barr, K.Savan və başqaları) onları beynəlxalq, multimilli, supermilli korporasiyalar; başqaları (C.Helbreyt, X.Perlmutter, S.Braun, R.Vernon) isə etnosentrist, polisentrist, geosentrist korporasiyalar adlandırır. TMK problemlərinin tədqiqində Kanada, əsasən də, Toronto universitetinin iqtisadçıları böyük rol oynamışdır. Onların əsərlərində aşağıdakılar fərqləndirilirdi:

- ölkəsindən kənarında fəaliyyət göstərən, yerli şəraitə uyğunlaşmaq məqsədi ilə yerləşdiyi dövlətlərin hökumətlərinin tövsiyələrini əldə rəhbər tutan milli şirkətlər;

- adətən yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyini və şəraitini, amma bunu birinci göstərilənlərlə müqayisədə az nəzərə alan multimilli şirkətlər;

- qüdrətinə güvənərək, yerləşdiyi ölkənin milli və dövlət xüsusiyyətləri, qanunvericiliyi və s., yəni qlobal strategiyasına zidd olan, maraqlarına uyğun gəlməyən heç nə ilə hesablaşmayan transmilli şirkətlər.

Tədqiqatçıların hamısı bunların məhz transmilli (beynəlxalq) korporasiyalara şamil olunduğu ilə razılaşır.

TMK haqqında bütün müasir konsepsiyalar firmanın malların və xidmətlərin

istehsalı və satışının təşkili üzrə müəssisə olması nəzəriyyəsinə əsaslanır. Beynəlxalq şirkətlərin əksəriyyəti öz fəaliyyətinə milli bazarlara xidmət göstərməkdən başlamışdır. Sonra isə onlar yerləşdikləri ölkənin müqayisəli üstünlüklərindən və şirkətin konkret üstünlüklərindən yararlanıb, məhsullarını ölkədən kənara çıxarmaqla yaxud qəbul edən ölkədə istehsallarını təşkil etmək məqsədi ilə xaricə investisiyalar qoyaraq, beynəlxalq bazarlarda fəaliyyətlərini genişləndirmişlər. TMK-nın əsas xüsusiyyətini - birbaşa investisiyalar əsasında xaricdə yaradılmasını, malların və xidmətlərin istehsalı və satışı üzrə xarici firmalarının mövcudluğunu qeyd edərək, onun tədqiqatçıları xarici birbaşa investisiyaların bir sıra modellərini işləyib hazırlamışlar.

Amerika iqtisadçısı C.Helbreyt TMK-nın əmələ gəlməsini *texnoloji səbəblərlə* əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, beynəlxalq şirkətlərin xarici filiallarının təşkili qəbul edən ölkələrdə müasir, mürəkkəb məhsulların satışı və onlara xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olaraq, mal və xidmətlərin ötürülməsi üzrə ixtisaslaşan müəssisələr sisteminin (şəbəkəsinin) mövcudluğunun zərurətindən irəli gəlir. Bu cür texnoloji strategiya TMK-ya dünya bazarındakı payını artırmağa imkan verir.

İnhisar (unikal) üstünlüklər modelini amerikalı iqtisadçı S.Haymer işləyib hazırlamış, sonra professor Ç.P.Kindleberger və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. İnhisarçılıq üstünlükləri nəzəriyyəsinə görə, TMK-nı qəbul edən ölkə öz bazarında “oyun qaydalarını” yaxşı bilən, yerli hakimiyyətlə geniş əlaqələri olan və tranzaksiya xərcləri çəkməyən, yəni sazişlərin bağlanması üçün böyük vəsait sərf etməyən yerli firmalarla müqayisədə, xarici investora üstünlüklər təmin edilməlidir. Xarici firmalar üçün inhisar üstünlükləri yerli müəssisələrdə istehsal edilməyən orijinal məhsulların buraxılması; böyük məbləğdə mənfəət əldə etmək imkanı verən “miqyas effekti”; TMK-nı qəbul edən ölkənin dövlət tənzimlənməsində xarici investorlar üçün əlverişli şərait hesabına yarana bilər.

TMK-ya şamil olunmaqla məhsulun həyat dövrü modeli Amerika iqtisadçısı R.Veron tərəfindən firmanın artımı nəzəriyyəsi əsasında işlənib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, istənilən məhsul həyat dövrünün 4 mərhələsindən keçir:

- 1) bazara giriş;
- 2) satışların artımı;

3) bazarın doyurulması;

4) satışların azalması.

Daxili bazarda satışların azalması vəziyyətindən çıxış yolu ixrac yaxud məhsulun həyat dövrünü uzatmaq üçün onun istehsalının xaricə köçürülməsidir. Bu halda firmanın artımı, bazarın doyurulması mərhələlərində istehsal və satış xərcləri, adətən ixtisar olunur və bu, malın qiymətinin ucuzlaşması nəticəsində ixracına və xaricdə istehsal həcmi çoxaltmağa imkan yaradır. Bu strategiyadan iri korporasiyalar, xüsusilə də TMK-lar istifadə edə bilər.

Qərbin məşhur iqtisadçılarının (C.Helbreyt, Draker, F.Kotler və başqaları) tədqiqatlarına əsasən, TMK-nın vahid tərfi yoxdur və terminlərdən ənənəvi semantik istifadəyə uyğun olaraq, onları beynəlmiləl, beynəlxalq korporasiya adlandırırlar. Məsələn, çoxmillətli korporasiyalar (ÇMK) bir neçə (ikidən az olmayan) dövlətin milli şirkətlərini istehsal və elmi-texniki əsasda birləşdirən iri firmalar kimi nəzərdən keçirilir. Bu korporasiyalara klassik nümunə kimi, adətən 1907-ci ildən fəaliyyətdə olan ingilis-holland “Royal Dutch Shell” şirkəti göstərilir.

F.Kotler *beynəlmiləl korporasiyalara* xarici aktivləri olan iri firmalar kimi baxır; onların istehsal-satış fəaliyyəti birdən çox xarici dövlətdə həyata keçirilir. Kotler *təşkilati prinsipinə* görə beynəlxalq korporasiyaları 4 əsas tipə bölmür:

1) transmilli;

2) çoxmillətli;

3) beynəlmiləl;

4) qlobal.

Qlobal korporasiya termini xüsusilə iri, aktivləri 100 milyard dollardan artıq olan (bu rəqəm dünya ölkələrinin əksəriyyətinin ÜDM-dən çoxdur) TMK-ya münasibətdə işlədilir. Qlobal korporasiya, adətən öz əməliyyatlarını dünya üzrə səpələnmiş müəssisələr arasında bölüşdürür. Onun üçün ən mühüm meyarlar xərclərə qənaət olunması, müxtəlif ölkələrdə yüksəkixtisaslı işçilərdən istifadə etmək imkanı, bazarda satışın qlobal şəbəkələrinin yaradılması və sairidir. XXI əsrin əvvəlinədək müxtəlif ölkələrin TMK-sı və çoxmillətli şirkətlər arasında həm fəaliyyətin miqyasına, həm də kapitalının tərkibinə görə beynəlxalq olan çoxlu strateji alyanslar yaradıl-

mışdı. Müəssisələrin beynəlxalq fəaliyyətinin dinamik inkişafı və miqyasının genişlənməsi, onların qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsi və rəqabət ayrı-ayrı müəssisələrin birləşməsinə təkan verir. Ancaq TMK-lar, qovuşmaqdan sonra, onlara hüquqi şəxs statusunu saxlamağa, başqa firmalarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə imkan verən qarşılıqlı münasibətlər mexanizmlərinin yaradılmasına üstünlük verir. Nəticədə şirkətlərin keyfiyyətcə yeni növü – bir qrupda birləşən şirkətlərin beynəlxalq birlikləri meydana çıxır.

Qlobal korporasiyanın ən mühüm əlamətləri bunlardır:

- Qlobal korporasiyanın (QK) çoxlu sayda ölkələrin ərazisində fəaliyyət göstərməsi;
- QK quruluş baxımından şəbəkə təşkilatı kimi fəaliyyət göstərir;
- QK hüququ baxımından bir-biri ilə müqavilələr və razılaşmalarla bağlı olan hüquqi şəxslərin məcmusudur;
- QK inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin şirkətlər qrupundan ibarət olsa da, mərkəzi qrup, adətən ümumi korporativ etikaya daha uyğun işgüzarlıq mühiti formalaşan inkişaf etmiş ölkədə yerləşir.

Beynəlmiləl korporasiya – xarici aktivləri olan iri milli korporasiyadır. Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, onların istehsal və ticarət-təchizat fəaliyyəti bir ölkənin hüdudlarından kənara çıxır. Onların bəzisi öz fəaliyyət miqyasını və coğrafiyasını genişləndirərək, *qlobal beynəlmiləl inteqrasiya olunmuş müəssisələrə*, yəni qlobal korporasiyalara çevrilmişdir. Onlar, əsasən neft, metallurjiya, kimya, elektrotexnika, elektron, avtomobilqayırma sənayelərində və bank sektorunda fəaliyyət göstərir.

İstehsal strukturu baxımından bütün TMK-lar aşağıdakı 3 qrupa bölünür:

- 1) üfüqi inteqrasiya olunmuş;
- 2) şaquli inteqrasiya olunmuş;
- 3) şaxələndirilmiş.

Üfüqi inteqrasiya müxtəlif ölkələrdə yerləşən şirkətlərin eyni malı istehsal etmək yaxud eyni tipli xidmətləri göstərmək üçün birləşməsinə imkan yaradır.

Şaquli inteqrasiya istehsalın bir yaxud bir neçə ölkədə təmərküzləşməsidir; bu halda istehsal olunan məhsul, həmin beynəlxalq korporasiyanın tərkibinə daxil olan

başqa müəssisələrə istehsal prosesinin növbəti mərhələlərində istifadə edilmək üçün göndərilir.

Şaxələndirilmiş korporasiya özündə ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən müxtəlif (üfüqi və şaquli inteqrasiya olunmuş) şirkətləri birləşdirir.

Bütün hallarda müasir TMK-nın həlledici əlaməti onun fəaliyyətinin əvvəlki onilliklərdə olduğu kimi, kapitalın mənşə ölkəsinə görə deyil, fəaliyyət regionuna görə *beynəlxalq xarakter daşmasıdır*. İndi kapitalın hansı ölkədən daxil olması deyil, onun həcmi və hara istiqamətlənməsi, harada istifadə olunması və mənfəətin nədən əldə edilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir transmilli korporasiyaların böyük əksəriyyəti ilk vaxtlar milli baxımdan çoxmillətli deyil, xüsusiləşmiş kimi təqdim olunsada, tədricən daha çox ölkədə fəaliyyət göstərməyə başlamış və transmilli xarakter almışdır.

TMK-lar aşağıdakı əsas əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- TMK dünya təsərrüfatının inkişafının, BƏB proseslərinin fəal iştirakçısıdır; dünyanın qloballaşmasının agentləri məhz onlardır;
- TMK üçün kapitalın hərəkətinin milli sərhədlər çərçivəsində baş verən proseslərdən nisbətən müstəqil olması səciyyəvidir;
- TMK öz əməliyyatlarını dünyanın bir çox ölkələrində həyata keçirməklə, ümumdünya təsərrüfat münasibətlərinin tənzimlənməsində iştirak edir;
- tərkibi baxımından TMK – idarəçilik qərarlarının yerləşdiyi ölkədəki vahid mərkəzdə qəbul edilən və filialları başqa ölkələrdə olan istehsal, ticarət yaxud maliyyə təyinatlı müəssisələrin beynəlxalq kompleksidir;
- səhmdar kapitalı üzərində mülkiyyət hüququ yalnız təsisçi-ölkənin nümayəndələrinə məxsusdur;
- filiallar və törəmə müəssisələr müştərək, əsasən milli iştirakçılıqla ola bilər;
- TMK mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyi müxtəlif ölkələrdə yerləşən və onun tərkibinə daxil olan müəssisələrin, struktur bölmələrinin – filialların, nümayəndəliklərin, törəmə şirkətlərin müəyyən dərəcədə müstəqilliyi ilə əlaqələndirir;
- TMK-nın kapitalının hərəkəti korporasiyanın yerləşdiyi ölkədə gedən proseslərdən kifayət dərəcədə azaddır;

- bu korporasiyalar filialların, törəmə şirkətlərin, bölmələrin dünyanın bir sıra ölkələrində yerləşdirilməsinə və əsas məsələlər üzrə vahid mərkəzdən idarə olunmasına əsaslanan beynəlxalq istehsal sistemini formalaşdırır;

- TMK onlara müəyyən üstünlüklər təmin edən çoxmillətli səhmdar kapitalına malikdir;

- TMK meyarı qismində firmanın gəlirlərinin yaxud satışlarının zəruri minimumun 25% həcmində olması müəyyən edilmişdir;

- TMK beynəlmiləl direktorlar şurası tərəfindən idarə edilir;

- TMK resursların müxtəlif növlərini (kapital, işçi qüvvəsi və s.) dünyanın müxtəlif regionlarında yerləşən ölkələr arasında kifayət qədər səmərə ilə yerləşdirməklə, kapitalist müəssisəsinin əsas məqsədi olan yüksək mənfəətə nail olur; bu zaman istehsalın müxtəlif ölkələr və regionlar arasında optimal yerləşdirilməsi məsələsi həll edilir;

- TMK fasiləsiz surətdə ETTKİ sahəsində fəaliyyəti həyata keçirir, yeni malların, xidmətlərin və texnologiyaların işlənilib hazırlanmasını, tətbiqini və yayılmasını təmin edir, bu tədqiqatların universitetlərdə həyata keçirilməsini maliyyələşdirir;

- TMK ölkələr arasında iqtisadiyyat, elm və təhsil, texnoloji sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsini fəal dəstəkləyir.

Ənənəvi olaraq, kapitalın ölkədən çıxarılması onun beynəlmiləlləşməsinin əsas formalarından biri kimi çıxış edir. Kapital ölkədən çıxarıldıqca, təsərrüfatçılıq subyektləri dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən korporasiyaların məcmusuna çevrilir. Əlavə dəyər istehsalının beynəlmiləlləşməsi transmilli korporasiyanın kapitalının beynəlmiləlləşməsinin mühüm forması kimi çıxış edir. Avtomobillərin, traktorların, kənd təsərrüfatı maşınlarının, kompüterlərin, təyyarələrin, müxtəlif dəzgahların və s. buraxılışının ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa, Yaponiya, Latın Amerikası və Asiyanın müəssisələrində təmərküzləşməsinə, bunların dünya səviyyəsində ixtisaslaşmış və şaxələndirilmiş istehsalının təşkilində marağı olan TMK-lar tərəfindən nəzarət edilir. İstehsalın (xidmətlər sahəsinin) bu cür, milli sərhədlər qoyulmadan təşkili, çoxsaylı ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir yaxud bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan TMK-lar qrupunun əsasında özəl ticarət-təchizat şəbəkəsinin yaradılmasını nə-

zərdə tutur. Baş korporasiya müəssisələri ilə istehsal-texnoloji və xüsusilə də maliyyə prosesləri ilə bağlı olduğuna görə, onların hansı ərazidə faliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, vahid qlobal (qitə) strategiyası işləyib hazırlayır və həyata keçirir.

Ənənəyə görə, TMK-nın əhatə dairəsinə daxildən daha çox, xarici bazarlarda fəaliyyət göstərən, müvafiq istehsal (xidmət) sahələrində əhəmiyyətli paya malik olan ən iri və müasir müəssisələr daxildir. Bu cəhət müəyyən şəraitdə TMK-nın fəaliyyət göstərdiyi ölkələrin iqtisadi problemlərini mürəkkəbləşdirə bilər. TMK-nın hərəkətlərinə nəzarətin, ümumiyyətlə, mürəkkəb olduğu ilə hesablaşsaq, onların zəif, yəni keçid dövrü yaşayan, habelə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə nəzarət altına alınmasının az səmərə verəcəyini fərz etmək olar. Emal, hasilat, neft-kimya və neft-qaz, maşınqayırma sənayelərinin müxtəlif sahələrində, elektronikada fəaliyyət göstərən güclü TMK-lar özünün istehsalını və bütün qitələr üzrə səpələnmiş müəssisələri ilə əlaqəsini uzlaşdırır, beynəlxalq kooperasiya və ixtisaslaşma proseslərini qlobal miqyasda idarə edir. Universal sənaye bazasına malik olan TMK həm baş korporasiyada, həm də onun bütün müəssisələrində (filiallarında) istehsalın, əmtəə bazarının yüksək səmərəliliklə planlaşdırılmasını, kapital qoyuluşları və elmi-tədqiqat işləri sahəsində işlərin uğurla yerinə yetirilməsini milli, qitə və beynəlxalq miqyasda təmin edən əlaqələndirilmiş, vahid sənaye-ticarət siyasətini həyata keçirir. Transfer qiymətləri siyasəti ilə manipulyasiya etməklə, TMK-nın müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən filialları milli qanunvericiliklərin tələblərindən bacarıqla yayınır. Nəticədə mənfəət normasının azalmağa doğru meyil göstərməsinin təsiri neytrallaşdırılır, kapitalın əsas məqsədi olan mənfəət əldə edilir.

Göstərilən xarakterli hərəkətlər beynəlxalq əmək bölgüsünün əsasının qlobal miqyasda dəyişməsinə gətirib çıxarır. Bu halda ikitərəfli ticarətin get-gedə daha böyük hissəsi (ümumdünya ticarətinin 40%-dən çoxu) eyni TMK-nın müxtəlif ölkələrdə yerləşən müəssisələrinin payına düşür. TMK aləminin həm ölkələr, həm də iqtisadiyyatın sahələri üzrə sürətlə genişləndiyini göstərir. Emal sənayesinin və neft sektorunun “General Motors” (GM) və “General Electric”, “British Petroleum”, “Shell”, “Toyota” və “Ford Motor” kimi şirkətləri UNCTAD-ın tərtib etdiyi dünyanın 25 ən böyük qeyri-maliyyə TMK-sı siyahısında mövqelərin yuxarı sırasını tuturdu.

2009-2010-cu illərdə bir sıra TMK-nın və TMB-nin müflisləşməsi yaxud fəaliyyət şəraitinin pisləşməsi nəticəsində vəziyyət bir qədər dəyişmişdir. Buna baxmayaraq, böhrandan sonra da birinci yüzlüyə daxil olan TMK-nın tərkibi dayanıqlıdır.

UNCTAD-ın hazırladığı “*Ümumdünya investisiyaları perspektivlərinin Şərhi (2009-2010-cu illər)*” göstərir ki, qısamüddətli perspektivdə qlobal maliyyə-iqtisadi böhran TMK-nın XBI sahəsində planlarına mənfi təsir göstərmişdir. Əvvəlki tədqiqatın nəticələrinə görə, böhran TMK-nın 40%-nə təsir göstərmişdisə, 2009-cu ildə onların ən azı 85%-nə sirayət etmişdi. Dünyada olan bütün TMK-lar investisiya planlarının ixtisar olunmasının əsas səbəbi kimi, qlobal iqtisadi tənəzzülü, 79%-i isə birbaşa olaraq, maliyyə böhranını göstərmişdir. Hər iki cəhət həm ayrılıqda, həm də birlikdə TMK-nın XBI qoyuluşlarına meyil göstərməsinin zəifləməsinə və qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. TMK-nın xarici filiallarının ixracı 2008-ci ildəki 6,6 trilyon dollardan 2009-cu ildə 5,1 trilyon dollaradək azalmışdır.

TMK-nın çoxsaylı nəzəriyyələri olsa da, onların təbiəti və fəaliyyətinin xarakteri barədə ümumi nəticələrlə ziddiyyət təşkil etmir. Transmilli korporasiyaların formalaşması uzunmüddətli tarixi prosesdir və indi fəaliyyət göstərən, dünyanın, habelə əksər ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutan qüdrətli istehsal-maliyyə və başqa korporasiyalarda təcəssüm olunmuşdur.

Bir neçə onillik ərzində TMK-nın fəaliyyətinin əsas nəticəsi dünya iqtisadiyyatının qüdrətli, kifayət qədər bütöv özəyinin – ümumdünya təsərrüfat və maliyyə proseslərinin həm nəticəsi, həm də sürətləndirilməsinin amili olan *beynəlxalq istehsalın* formalaşmasıdır. Bununla yanaşı, TMK-nın yaratdığı “beynəlxalq istehsal” fenomeni ciddi tədqiqat predmeti olmalıdır.

Müasir TMK-nın fəaliyyətində aşağıdakı əsas meyillər nəzərə çarpır:

- aktivlərin ümumi həcmində xarici aktivlərin payı üzrə təsnifləşdirildikdə, mənşə ölkəsi baxımından ən iri qrup ABŞ-ın TMK-dır;
- TMK-lar sırasında güclü mövqeyini ümumilikdə qoruyub saxlasa da, 1970-1980-ci illərdə ən dinamik olan yapon TMK-sı qrupu zəifləmişdir;
- Çinin TMK-sı, habelə dinamik inkişaf edən ölkələrin: Braziliya, Cənubi Koreya, Hindistan, Malayziya və s. TMK-sı böyük sürətlə güclənir;

- Avropanın TMK-sı kapital tutumlu sahələrdə, o cümlədən tədqiqat işlərinə böyük məbləğdə xərclər tələb olunan kimya və əczaçılıq sənayelərində, avtomobilqayırma, elektrotexnika, maşınqayırma kimi sahələrdə mühüm mövqelər tutur;
- sahə üzrə bölgü baxımından, ən yüksək transmillilik indeksi kimya və əczaçılıq, bunlardan sonra isə qida və elektron sənayelərindədir; ən aşağı indeks ticarət şirkətləri üçün səciyyəvidir.

Ən iri TMK-nın mövcud investisiya planlarına görə, yaxın illərdə bu korporasiyaların investisiya fəallığı sürətlə artmalıdır və investisiyaların yerləşdirildiyi əsas rayonlarda, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadi artım buna müəyyən şərait yaradır.

Şimali Amerikada yerləşən transmilli korporasiyalar yüksək texnologiya və istehlak mallarının istehsalı üzrə sahələrdə investisiya yerləşdirilməsi üçün ən mühüm region qismində təkcə Avropanı nəzərdən keçirmir; bu rol ABŞ TMK-nın daha böyük miqdarda yerləşdiyi Çinə keçmişdir. Öz növbəsində, Avropanın TMK-sı da ABŞ-a investisiya fəaliyyətlərinin mühüm istiqaməti kimi yanaşır, habelə diqqətini Afrika və Asiyaya da yönəldir. Yapon TMK-sı hesab edir ki, onlar üçün ən perspektivli region təkcə ABŞ və Qərbi Avropa deyil, həmçinin, Asiyadır; Çinin yanaşması da bu cürdür, amma onun TMK-sı artıq bütün dünyada fəaliyyət göstərir.

İqtisadi həyatın beynəlxalq transmilliləşməsinin fərqləndirici cəhəti bundadır ki, əsrin əvvəlində olduğu kimi, artıq o, təkcə bazarın deyil, istehsal və xidmət sahələrinin qlobal miqyasda beynəlmilləşməsi əsasında inkişaf edir. Bazar isə, öz növbəsində, malların və xidmətlərin beynəlxalq istehsalına “köklənir”. Bu, istehsalın təşkilati formalarında müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını şərtləndirmişdir.

Bir qayda kimi, TMK müəyyən maliyyə-sənaye qrupunun özəyi qismində çıxış edir və bunun nəticəsində son illər ərzində maliyyə və sənaye kapitalında yenidən qruplaşma baş vermişdir. XXI əsrin ilk illərində onların yenidən qruplaşması, strukturlarında əhəmiyyətli təşkilati dəyişikliklər baş vermişdir. Yenidən qruplaşmanın son məqsədi iri kapitalın texniki-istehsal imkanlarını və maliyyə bazasını möhkəmləndirmək, ticarət-təchizat mexanizmini təkmilləşdirmək, sənayenin

dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, Şərqi Avropanı və Avrasiyanı onlara “qoşmaqdır”. Amma bu proses TMK-lar, onların böyük təcrübəyə malik menecerləri tərəfindən idarə olunduğuna və əlaqələndirildiyinə görə aşağıdakılar ilə müşayiət olunurdu:

- bir çox ölkələrdə Amerika, Yaponiya və Qərbi Avropanın, sonradan isə Çinin iri kapitalının mövqelərinin güclənməsi;
- Qərb ölkələrinin iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsi və maraqlarının qovuşması, istehsalın kooperasiyasının və ixtisaslaşmasının təkmilləşməsi, qarşılıqlı asılılıq elementlərinin güclənməsi;
- milli müəssisələrin orta ölçülərinin bərqərar olması, onların Amerika, yapon, alman və başqa iri korporasiyalar səviyyəsinə çatdırılması;
- fəaliyyət göstərirdiyi ölkələrdə sənaye və bank kapitalının, başqa maliyyə-kredit mənbələrinin qovuşmasının güclənməsi;
- sürətlə artan TMK-sı olan yeni “güc mərkəzlərinin” meydana çıxması və buna müvafiq olaraq, rəqabət mübarizəsinin, o cümlədən TMK-nın nəzarəti altında müəyyən regionun dominantlığının təmin edilməsi, oradakı ölkələrin “öz filialına” çevrilməsi uğrunda mübarizənin vüsət alması.

Bu (və başqa) amillər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, məhsuldar qüvvələrin beynəlmilləşmə səviyyəsinin kəskin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur; bununla bərabər, rəqabət də güclənir. Xarici dövlətin gömrük proteksionizmi və digər məhdudlaşdırma tədbirlərindən yayınmaq imkanı olan TMK hər hansı inkişaf etmiş ölkədə yerləşmiş mənzil-qərargahından idarə edilən, milli hökumətlərin nəzarəti altından “çıxarılmış” geniş sektor yaradır.

Göstərilən sektor güclü iqtisadi mexanizm olmaqla, TMK-ya, bir tərəfdən, dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas elementlərini təcrid etmək imkanı verir (bu, TMK-nın fəaliyyət göstərirdiyi ölkənin iqtisadiyyatının həcmində, kapital qoyuluşlarının istiqamətində, məşğulluqda, xarici ticarətində, inflyasiya meyillərinin güclənməsində konkret təcəssümünü tapır), digər tərəfdən isə, onları ən iri ölkələrin və öz TMK-nın maraqlarına cavab verən qlobal liberallaşma strategiyasına tabe etməyə imkan verir.

Postsosialist (yeni kapitalist) – MDB və başqa keçid iqtisadiyyatlı ölkələr

zonasında TMK-nın formalaşması prosesi vüsət alır. Lakin buradakı şirkətlər həm təşkilati, həm də maliyyə baxımından zəifdir, onların liderləri (və mülkiyyətçiləri) lazımi təcrübəyə və biliklərə malik deyil (bunun üçün illər tələb olunur). Ən əsas isə onların inkişafı qarşısında kvazidemokrat tərtibatda yarım-diktator rejimlərini qoruyub saxlamaq söyləri nəticəsində yaranan uzunmüddətli siyasi qeyri-sabitlik amili durur (xüsusilə MDB zonasında).

Amma TMK-nın inkişafının əsas nəticəsi dünya iqtisadiyyatının beynəlxalq istehsal-maliyyə sektoru (beynəlxalq iqtisadiyyat) şəklində yeni, güclü və bütöv özəyinin yaradılmasıdır. Bu, dünya iqtisadiyyatının dayacağıdır.

TMK dünya bazarının qlobal planlaşdırılmasını həyata keçirməklə, onun müxtəlif regional və sahə seqmentlərini əlaqələndirməklə, rəqabəti ümumdünya səviyyəsində təşkil edir. Onlar müxtəlif təsərrüfatçılıq subyektləri olan bazarların bölgüsünü həyata keçirir, yeni informasiya texnologiyaları əsasında: ayrı-ayrı çevik istehsal qovşaqlarının təşkili, korporasiyaların strukturunun eyniləşdirilməsi, mühasibat uçotunun və auditin təşkili vasitəsilə öz filiallarının hərəkətlərini əlaqələndirirlər. TMK-lar öz filiallarına, zavodlarına və müştərək müəssisələrinə özünün başqa qurumları ilə inteqrasiya olunmuş vahid idarəetmə şəbəkəsi kimi yanaşır. Buna müvafiq olaraq, onlar TMK-nın, beynəlxalq istehsalın bir hissəsi kimi, fəaliyyət göstərdiyi ölkələrə iqtisadi və siyasi təsir göstərmək imkanlarına malikdir.

FƏSİL 3.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA XARİCİ İNVESTİSİYA AMİLİ VƏ KAPİTAL İXRACI PERSPEKTİVLƏRİ

3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşları və əsas istiqamətləri

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olmayaraq, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu həmişə diqqət mərkəzində olan prioritet vəzifələrdən biridir. İntestisiya milli iqtisadiyyatın inkişafının mühüm maliyyə mənbəyi hesab edilir. Bu mənbə hesabına həm istehsal inkişaf etdirilir, həm də iqtisadiyyatın strukturunda ciddi sosial yönümlü dəyişikliklər əmələ gəlir.

İqtisadiyyatın formalaşma və inkişafında daxili və xarici investisiyalar mühüm struktur yaradan funksiyalar yerinə yetirir. İqtisadiyyatın istər sahə strukturunun, istərsə də texnoloji və təkrar istehsal strukturunun inkişafı onun hansı sahələrinə vəsait qoyuluşunun tətbiqindən asılıdır. Məlum olduğu kimi, xüsusi təyinatlı investisiyalar əsasən gəlir əldə etmək məqsədi daşıyır. Milli iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsinin mənfəətlilik səviyyəsi həmin sahəyə investisiya qoyuluşunun üstünlüyünü müəyyənləşdirir. Ona görə də iqtisadiyyatın inkişafında tətbiq olunan investisiyaların təyinatından asılı olaraq onlar müxtəlif mənfəətlilik səviyyəsinə malik olurlar.

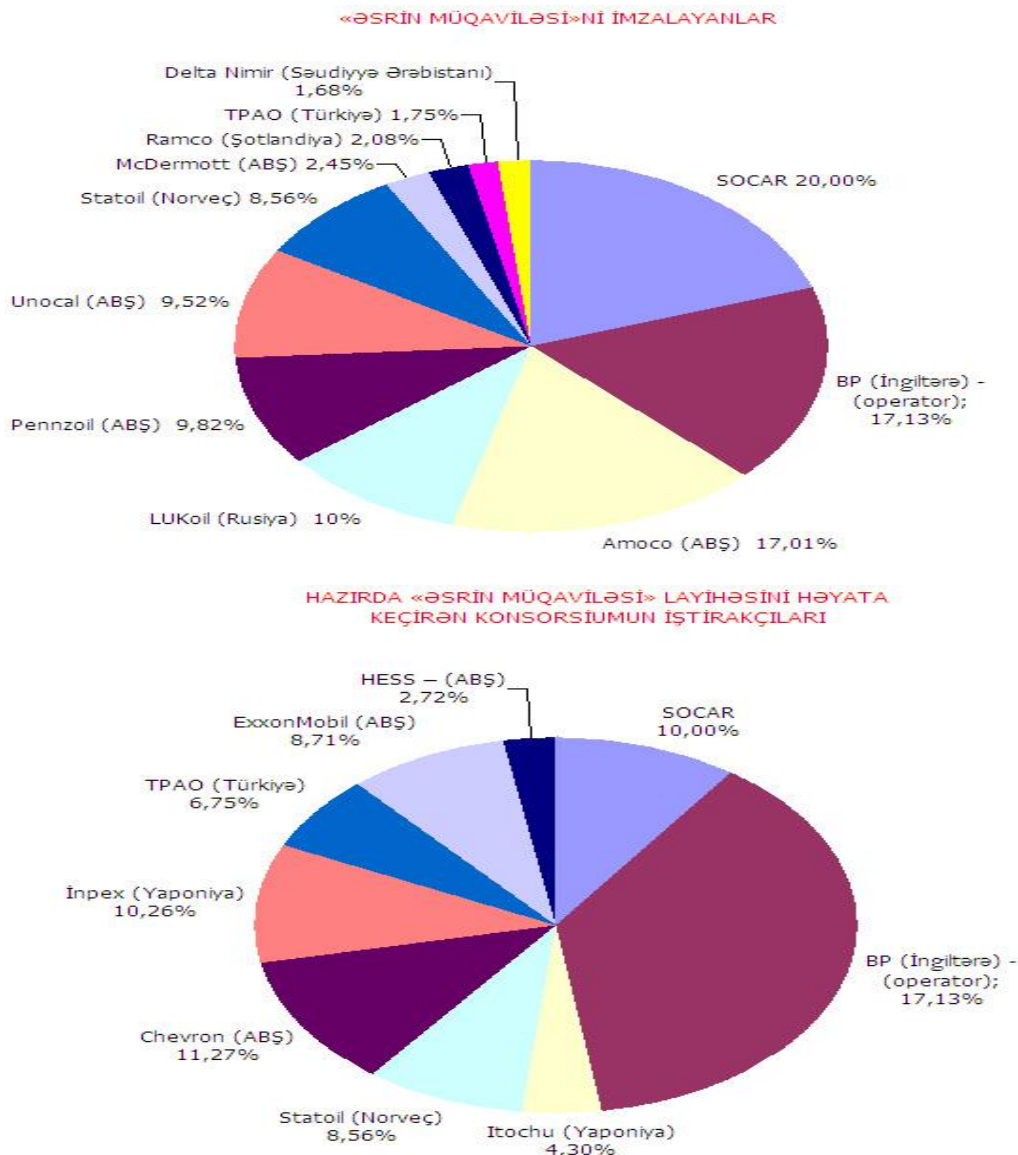
Bir qayda olaraq, iqtisadiyyatın aşağı rentabelli sahələrinə investisiyalar, xüsusən də xarici investisiyalar az tətbiq olunur. Buna baxmayaraq, investisiyaların tətbiqi və onların həddi daima diqqət mərkəzində olmalı və milli mənafeələrin reallaşması ilə uzlaşmalıdır. Belə ki həddindən artıq investisiya qoyuluşu infilyasiya prosesinin güclənməsinə və iqtisadiyyatın həddindən artıq gərginliyinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə lazım olduğundan az investisiya qoyuluşu isə əksinə deflyasiyaya gətirib çıxarır. Buna görə də iqtisadiyyatımızın inkişafı və formalaşması ilə əlaqədar olaraq tətbiq olunacaq investisiyaların həm daxili, həm də xarici mənbələr üzrə optimal həcmi müəyyən olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyi, inkişaf perspektivləri ən çox neft sektoru ilə bağlı olduğuna görə ölkədə investisiyalar ilk növbədə neft-qaz hasilatının artırılmasına yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə “Əsrin müqaviləsi” imzalanan gündən başlanan investisiya qoyuluşları

bu gün də davam etməkdədir. Əgər ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyulmasına başlanandan “Əsrin müqaviləsi” imzalanana qədər əsas kapitalla 200 milyon manat xarici investisiya qoyulmuşdursa, sonrakı illərdə onun həcmi dəfələrlə artmışdır. Rəsmi məlumatlara əsasən 1994-cü ildən bu günə kimi Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların həcmi 100 milyard ABŞ dollarını ötür. Bütün bunlar “Əsrin müqaviləsi” nin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün necə böyük əhəmiyyət daşımasının əyani sübutudur. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən düzgün neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. Azərbaycanın neft sənayesinin, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatının inkişafında yeni dövrün əsasını qoyan “Əsrin Müqaviləsi”nin imzalanması ilə başlamış iş XXI əsrdə Azərbaycanın dinamik inkişaf yolunu müəyyən etdi.

“Əsrin müqaviləsi” 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıdakı “Gülüstan” sarayında imzalanmışdır. Dənizin dərinliyində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının işlənilməsi və məhsulun pay bölgüsü haqqında 400 səhifəlik bu müqavilə 4 dildə tərtib edilmişdir. “Əsrin müqaviləsi”ndə 8 ölkədən (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 ən məşhur şirkət (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, LUKoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) iştirak edirdi. Bu müqavilə sonradan 19 ölkəni təmsil edən 41 neft şirkəti ilə daha 27 sazişin imzalanmasına yol açdı.

"Əsrin müqaviləsi" Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. İlk dəfə hesablanmış çıxarılabilən neft ehtiyatı 511 milyon ton olmuş, sonralar qiymətləndirici quyuların nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 milyon tona çatmışdır və bununla əlaqədar yataqların işlənilməsinə tələb olunan sərmayə xərcləri 11,5 milyard ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Ümumi təmiz gəlirdən isə Azərbaycanın payına 80%, sərmayəçilərin payına 20% düşür.

Şəkil 3. 1. "Əsrin Müqaviləsi"ndə şirkətlər üzrə pay bölgüsü

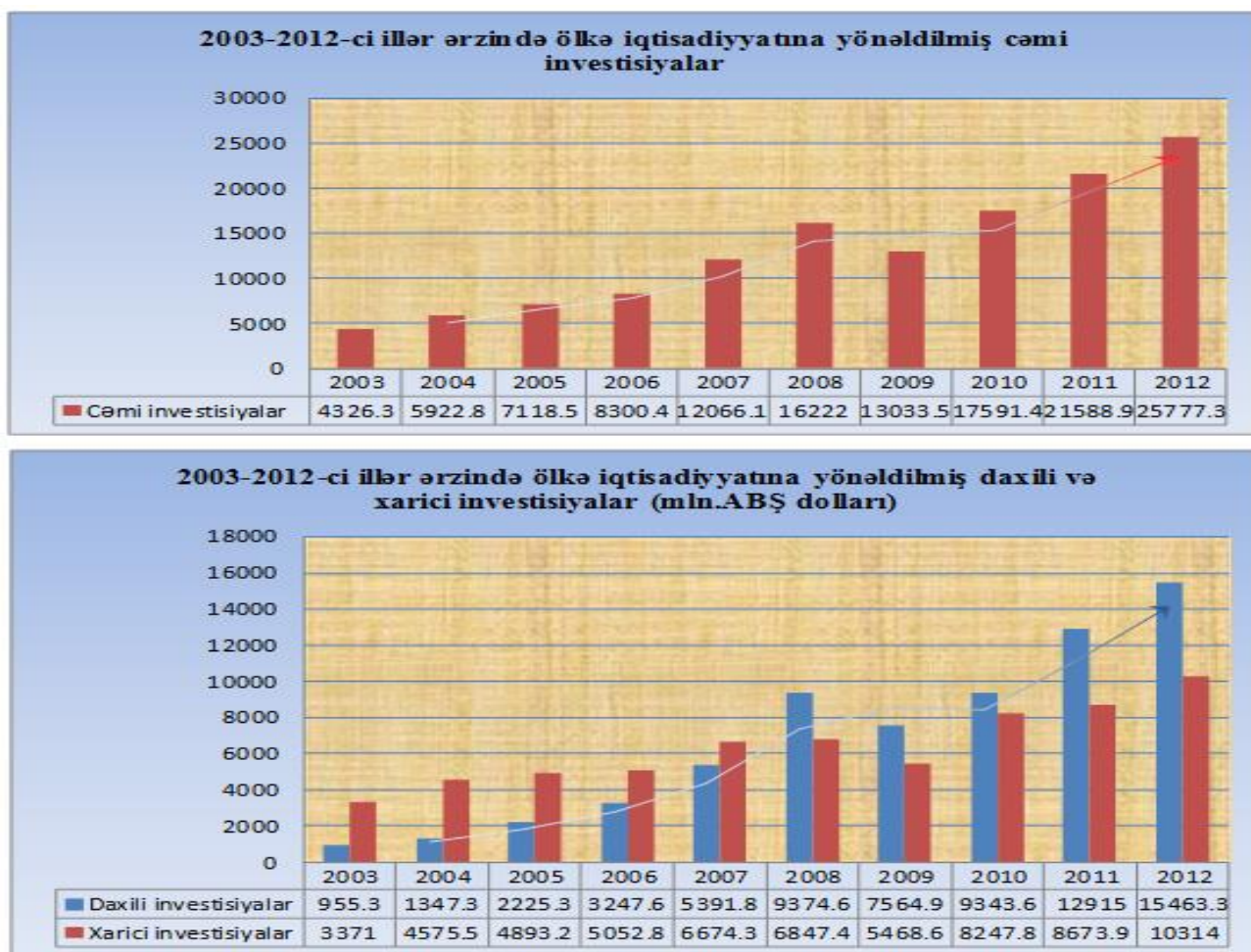
Mənbə: www.socar.az

Şəkildən görüldüyü kimi ilk illərdə konsersiyumda olmayan Yaponiya da daha sonra konsersiyuma daxil olunmuşdur. Yaponiyanın "İtochu" şirkəti əvvəlcə müqavilədə iştirak etmədiyi halda daha sonra bütün paylarını satan "McDermott International" dan 2,45% pay alaraq "AÇG" konsersiyumuna qoşulmuşdur. Yapon şirkəti daha sonra Amoco-nun satdığı 5%-lik paydan 1,5%-ini alaraq ümumi payını artırmışdır. AMOCO-nun satdığı paylardan 3%-i EXXON, 0,5%-i isə UNOCAL tərəfindən satın alındı. SOCAR payının müqavilə imzalandıqdan sonra 1995-ci ilin aprel ayında 5%-ini EXON şirkətinə, 5%-ini eyni tarixdə TPAO-ya təslim etdi. Qeyd edək ki, "Əsrin müqaviləsi" imzalanandan indiyədək ölkə iqtisadiyyatına yatırılan

investisiyaların həcmi 100 milyard dolları ötüb. Müqavilənin imzalanmasından cəmi 2 ay sonra Azərbaycanda maliyyə sabitliyi yarandı və bu maliyyə sabitliyi 19 ildir davam edir. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra ölkəmizin neft gəlirlərinin həcmi ilbəil artır. Bu müqavilə sonrakı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların həcmində çox mühüm rol oynadı.

Ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi artan xəttlə inkişaf etmişdir :

Şəkil 3.2. Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş cəmi investisiyalar

Mənbə: www.economy.gov.az

Bunu 2003-2012 –ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş cəmi investisiyaları göstərən qrafikdən də açıq-aydın şəkildə görmək mümkündür. 2003-2009–cu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın həcmi durmadan

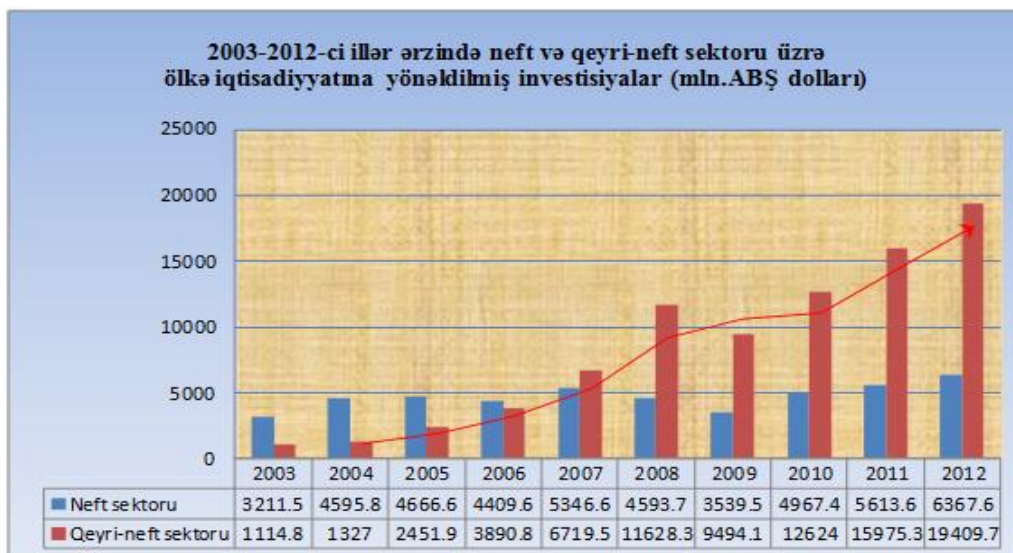
artmışdır. İlk olaraq 2009-cu ildə investisiyaların həcmi aşağı düşüb. Bu da qlobal iqtisadi böhranla əlaqələndirilir.

Lakin, son dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi yenidən artmağa başlayıb. Bu əsasən, qlobal iqtisadi böhranın təsirlərinin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, əgər qlobal iqtisadi böhrandan əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına yönəldilmiş vəsaitin həcmi baza kimi götürsək, məlum olur ki, 2010-cu ildə iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların həcmi böhrandan əvvəlki dövrdə iqtisadiyyata yönəldilmiş vəsaitlərin həcmini ötüb keçib. ABŞ və Avropa ölkələrində baş verən bank iflasları, qlobal maliyyə bazarlarındakı qeyri-müəyyənlik, böyük maliyyə institutlarının iflası və s. kimi amillər bütün dünyada investisiyaların həcmi azalmasına gətirib çıxarmışdı. Qlobal iqtisadi böhranın dünya ölkələri üçün doğurduğu mühüm fəsadlardan biri də həm daxili, həm də xarici investisiyaların həcmində qeydə alınan azalma ilə bağlı oldu. Bəzi ölkələr üçün bu böhran daha kəskin xarakter aldı və onların iqtisadi inkişafının geriləməsində əsas rol oynayan faktora çevrildi. Bu isə öz növbəsində dünya miqyasında iqtisadi artım təpələrinin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunların fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmində azalma müşahidə olunsada, bu kəskin azalma olmayıb. Belə ki, böhran ilə hesab olunan 2008-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına bütün mənbələr hesabına 13,3 milyard manat və ya 16,2 milyard ABŞ dolları miqdarında investisiya qoyulub ki, bu da böhrandan əvvəlki il hesab olunan 2007-ci illə müqayisədə 28% artım deməkdir. Lakin, bu artım əsasən daxili investisiyalar hesabına baş verib. Belə ki, 2003-2007-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar daxili investisiyaları üstələmişdir. Lakin 2008-ci ildən etibarən bu tendensiya pozulmuş və ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən ümumi investisiyaların həcmində daxili investisiyalar aparıcı yer tutmuşdur. Daxili investisiyaların həcmində ən yüksək artım 2008-ci ildə baş vermişdir. Belə ki, 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş daxili investisiyaların həcmində, 3,1 milyard manat və ya 4 milyard ABŞ dolları artım olub.

2010-cu ildən başlayaraq yenidən investisiyaların həcmi artmağa başlayıb. Belə ki, 2010-cu ildə ümumi investisiyalar 3,5 milyard manat və ya 33%, artıb. Qeyd etmək lazımdı ki, xarici investisiyaların həcmi 2009-cu il istisna olmaqla ildən-ilə artsa da, neft şirkətlərinin qoyduqları investisiyaların həcmi azalmağa başlayıb. Belə ki, 2010-cu ildə neft sektoruna yönəldilən xarici investisiyaların həcmi 2005-ci ildə qoyulmuş vəsaitin həcmindən 900 milyon ABŞ dolları və ya 22% az olub. Bu da, xarici neft şirkətlərinin artıq investisiya layihələrini yekunlaşdırması ilə bağlıdır. Bundan sonra ölkəyə investisiya cəlb etmək üçün əsasən iqtisadi islahatlar həyata keçirilməli və biznes mühiti yaxşılaşdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə əvvəlki dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş ümumi investisiyaların tərkibində neft sektoru, qeyri-neft sektorunu üstələyirdi :

Şəkil 3.3. Neft və qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş ümumi investisiyalar

Mənbə: www.economy.gov.az

Bu proses 2007-ci ilə qədər davam etdi. Bu dövrlər ərzində neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalar, qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyalardan 2003-cü ildə 2,9 dəfə, 2004-cü ildə 3,5 dəfə, 2005-ci ildə isə 1,9 dəfə çox olmuşdur. 2006-cı ildə isə ümumi investisiyaların neft və qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş hissələri arasında fərq azalmış, lakin yenə də neft sektoruna qoyulan investisiyalar üstünlük təşkil etmişdir. Yalnız 2007-ci ildən etibarən ümumi investisiyaların tərkibində qeyri-neft sektoruna ayrımlar üstünlük təşkil etməyə başladı və bu proses hələ də davam

etməkdədir. Bu da Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi üçün investisiya siyasətinin tərkib hissəsidir.

Son illərin, xüsusən də, qlobal iqtisadi böhranın qabarıq şəkildə büruzə verdiyi dövrün təhlili bir daha göstərir ki, Azərbaycan əvvəlki kimi yenə də investisiya yatırılması baxımından dünyanın ən cəlbedici ölkələrindən biri kimi çıxış edir. Elə bu səbəbdən də xarici investorların Azərbaycana marağı kifayət qədər böyükdür və ölkəmizə qarşıdakı dövr ərzində də yatırılacaq sərmayələrin həcmi milyardlarla dollar həcmində ölçüləcəkdir. Bunun başlıca səbəbləri, əlbəttə ki, Azərbaycanda investisiya mühitinin əlverişliliyi, investorların hüquqlarının qanunvericilik əsasında yüksək səviyyədə qorunması, ölkəmizin etibarlı tərəfdaş olduğunu dəfələrlə təsdiqləməsi, sərmayələrin yönəldiyi sahələrdə cəzbedici mənfəətlər əldə olunması və bu qəbildən olan digər amillərdir.

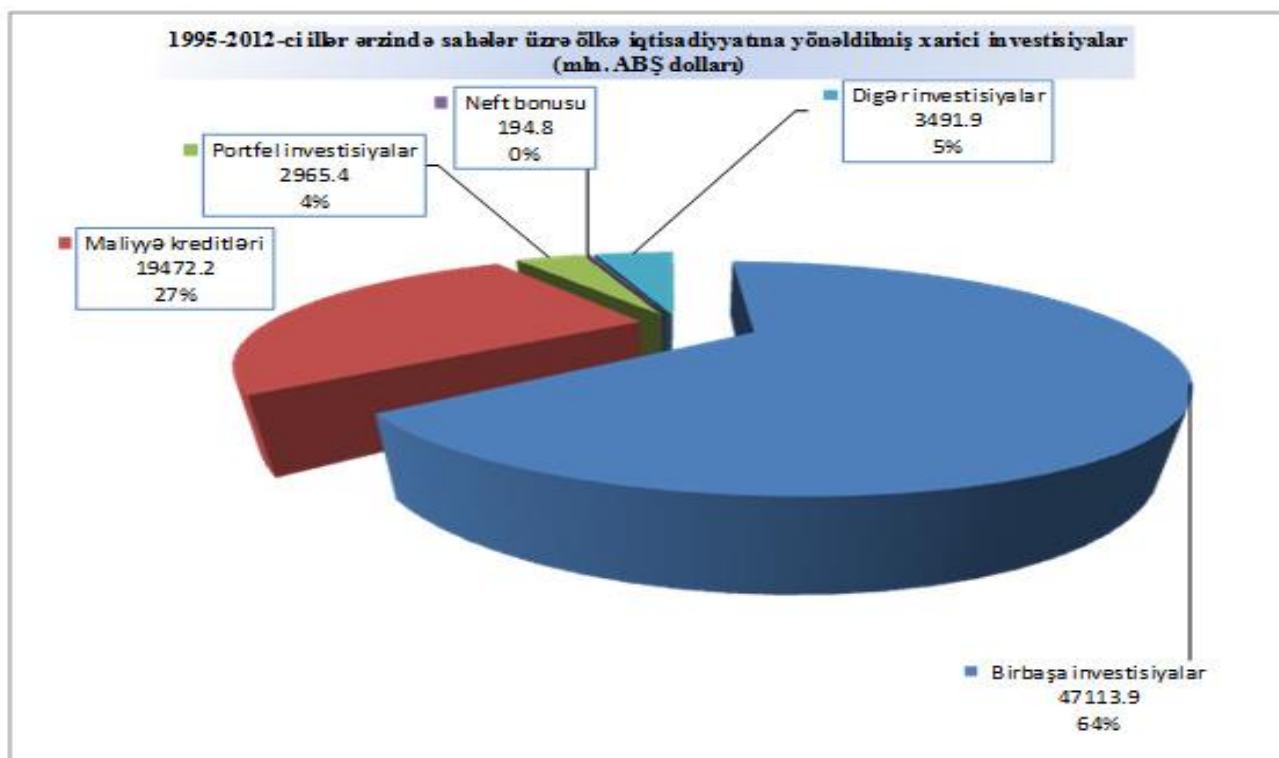
Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və.s. kimi dünyanın aparıcı investisiya şirkətləri, maliyyə qurumları ölkəmizə sərmayə yatırmaqda davam edir, etibarlı tərəfdaş olan Azərbaycana irihəcmli kreditlər ayırır. Bu siyasətin nəticəsidir ki, bu gün qeyri-neft sektoru öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymaqladadır.

Göründüyü kimi, birbaşa xarici investisiyaların strukturunda qeyri-neft investisiyalarının xüsusi çəkisi neft investisiyalarına nisbətən azlıq təşkil edir. Beləliklə, Respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafında neft-qaz sənayesi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu sahə ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri olmaqla, dövlət büdcəsində valyuta daxilolmalarının ən mühüm mənbəyi hesab edilir. Neft sənayesində bağlanan beynəlxalq müqavilələr ölkənin dünya neft və neft məhsulları bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarmaqla bərabər, investisiya rəqabətinə qoyulmaq imkanı verməklə mövcud bazarda mövqeylərin həm strateji, həm də taktiki planda möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır. Bununla yanaşı Azərbaycanın qeyri-neft sektorlarına da investisiya qoyma baxımından cəzbedici edən faktorların başında, ucuz işçi qüvvəsi və zəngin yeraltı qaynaqlarına sahib olması gəlir. Bu cəzbedici ünsürlərlə yanaşı digər müsbət parametrlərin də, başda xarici olmaqla sərmayədarları təşviq etmək üçün ümumi

mənada investisiya mü-hitinin əlverişli olması lazımdır. Bu isə ölkədəki investisiya mühitinin müxtəlif cəhətlərdən analiz edilməsini lazımlı edir.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar investisiya növləri üzrə strukturuna görə də fərqlənirlər. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalar 5 əsas formada yönəldilir: Birbaşa investisiyalar, Portfel investisiyaları, Maliyyə kreditləri, Neft bonusu və Digər investisiyalar :

Şəkil 3.4. Formalar üzrə xarici investisiyaların bölgüsü

Mənbə: www.economy.gov.az

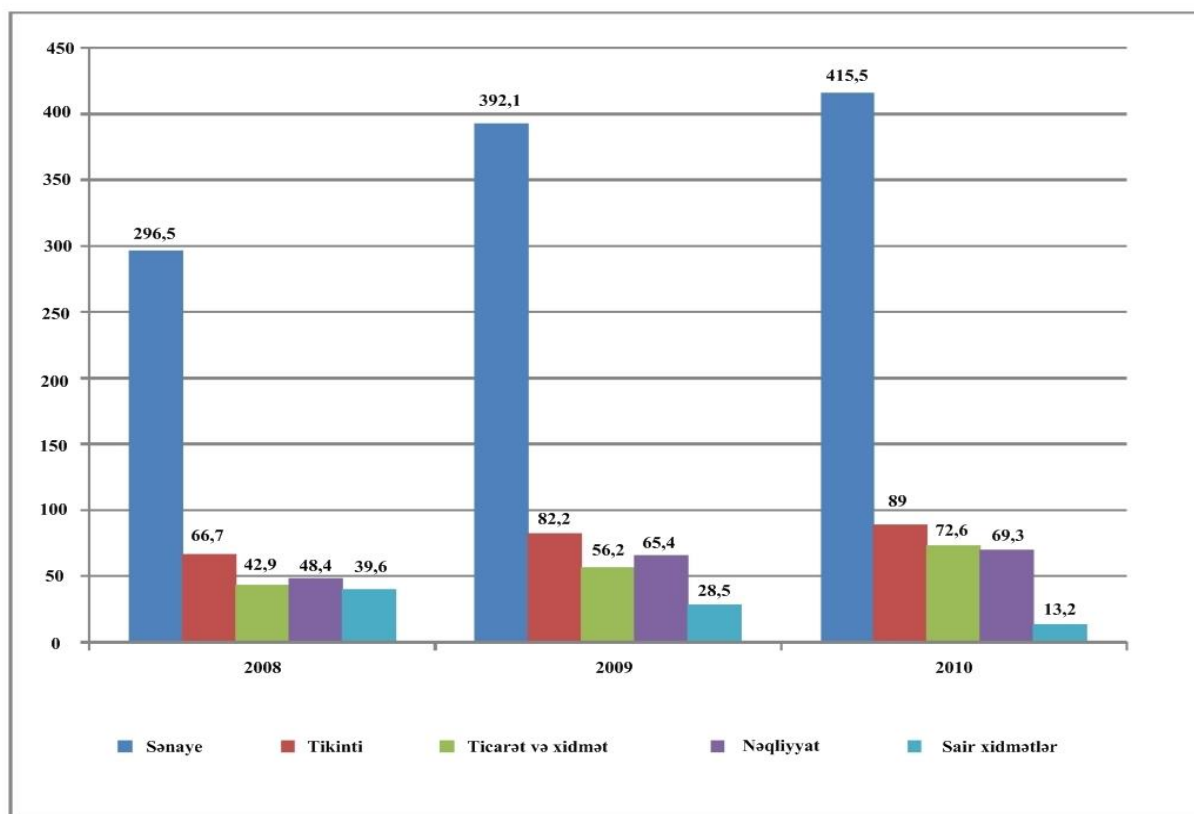
Diaqramdan göründüyü kimi, xarici investisiyaların strukturunda əsas yeri birbaşa investisiyalar və maliyyə kreditləri tutur. Onlar ümumi investisiyaların 91%-ni təşkil edirlər. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ölkəyə investisiya cəlb etməyin ən asan üsullarından biri də portfel investisiyalarıdır. Azərbaycanda isə Portfel investisiyaları ümumi investisiyaların cəmi 4%-ni təşkil edir ki, bu da əsasən qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişafı ilə bağlıdır. Digər investisiyalar şəklində yönəldilmiş investisiyalar isə ümumi investisiya qoyuluşunun 5%-ni təşkil edir. Diaqramdan da

göründüyü kimi neft bonusu şəklində investisiyaların həcmi çox az bir hissəni təşkil edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyaların sahələr üzrə struktur bölgüsünə nəzər salsaq sənayeyə yönəldilmiş investisiyaların digər sahələri kəskin şəkildə qabaqladığını görürük :

Şəkil 3.5. Sahələr üzrə xarici investisiyaların bölgüsü

Mənbə: www.economy.gov.az

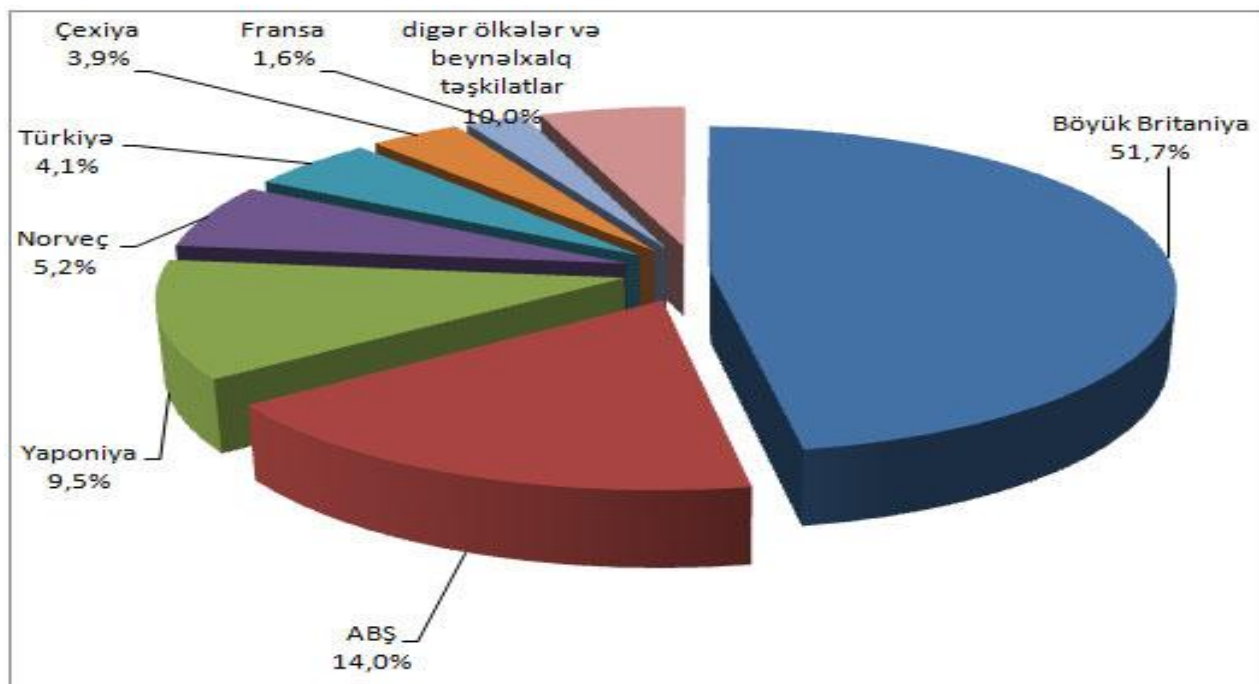
Diaqramdan göründüyü kimi, ən çox birbaşa xarici investisiya sənaye sektoruna yatırılıb. Sənaye sektoruna yatırılan vəsaitin həcmi ilə digər sektorlara qoyulmuş vəsaitlərin həcmi arasında kəskin fərq var və bu fərq sahədən asılı olaraq 4-31 dəfə intervalında dəyişir. Xarici investorların investisiya yatırdığı sahələrdən biri də tikinti sektorudur. Belə ki, bu sahəyə maraq sənayedən geri qalsa da, ticarət və nəqliyyat sektorlarını qabaqlayır. Ayrı-ayrılıqda isə ticarət və nəqliyyat sektorlarına yönəldilən investisiyaların həcmi 2008-2010-cu illər ərzində demək olar ki, eyni səviyyədə olub.

Diagrama diqqət yetirsək görə bilərik ki, kənd təsərrüfatı ümumiyyətlə təsvir olunmayıb. Bu o deməkdir ki, həmin dövrdə xarici investorlar tərəfindən, kənd təsərrüfatına investisiya çox az miqdarda yönəldilib. Halbuki bu sektor ən çox xarici investisiyaya ehtiyac duyulan sektorlardan biridir. Xarici investorlar tərəfindən kənd təsərrüfatına vəsait qoyuluşu həm də bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yarada bilər ki, bu da məhsuldarlığın artmasına səbəb olar. Belə ki, kənd təsərrüfatının ÜDM-dəki payı cəmi 5-6% arasında dəyişir ki, bu da əhalinin 40%-nin çalışdığı sektor üçün çox aşağı göstəricidir.

Azərbaycana başlıca xarici sərmayə axını - beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri, birbaşa qoyulan sərmayələr, neft faizləri, digər kredit və sərmayələr şəklindədir. Ölkəyə gələn xarici sərmayənin böyük əksəriyyəti kredit xarakterlidir, yəni, gələcəkdə əlavə faizlərlə geri veriləcəkdir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərdən başqa, neft sektoruna istiqamətləndirilən sərmayələr də əslində kreditlərdir və bunlar çox yüksək faiz nisbətləri ilə birlikdə Azərbaycan nefti hesabına geri verilməlidir. Son üç ildə ölkədən kənara sərmayə axımının artmağa başlamasının da bununla bağlı olduğu müşahidə edilir. Bir tərəfdən Azərbaycan beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından aldığı kreditlərlə əlaqədar pulları geri qaytarır, digər tərəftən beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı ödəyir. Bundan əlavə, “Əsrin Müqaviləsi”ndə pay sahibi sərmayədarların gəlirlərinin geri qaytarılmasına da başlanılmışdır.

Ümumiyyətlə investisiyaların ölkələr üzrə strukturunda vahid tendensiya yoxdur. Yəni ötən ildə əsas investorlardan biri olan ölkənin, növbəti ildə qoyduğu investisiya kəskin azala bilər. Bunun əsas səbəblərindən biri investisiyaların əsasən neft sektoru ilə bağlı işlərə yönəldilməsidir. Lakin, Azərbaycana investisiya yatıran ölkələr arasında bütün illər üzrə öz xüsusi çəkili ilə fərqlənən ölkələr var ki, bunlar da əsasən ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Türkiyə, Norveç və Çexiyadır. Bunu Azərbaycan Respublikasına 2012-ci il ərzində xarici investisiya axınlarının ölkələr üzrə bölgüsünə göstərən diqramda açıq-aşkar görə bilərik.

Şəkil 3.6. Ölkələr üzrə xarici investisiyaların bölgüsü

Mənbə: www.economy.gov.az

Bu ölkələrin aktiv olmasının səbəbi də Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının əsasən həmin ölkələrin şirkətləri tərəfindən hasil edilməsidir. Diaqramdan göründüyü kimi, 2012-ci ildə Azərbaycanın əsas investorları Böyük Britaniya, Yaponiya, ABŞ olmuşdur. Adı çəkilən ölkələrə məxsus BP, BOTAŞ, ExxonMobil, Türkiyə petrolleri, İtochu və.s. kimi şirkətlərin Azərbaycanın neft sektorundakı fəaliyyəti ilə bağlı olaraq bu ölkələrdən Azərbaycana külli miqdarda investisiya axını baş verir.

Ümumilikdə, Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi siyasətin əsasında respublika iqtisadiyyatını dünya standartlarına çatdırmaqla regional enerji layihələrini həyata keçirmək, sahibkarlığı, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək durur. Bu siyasətin davamı olaraq enerji resursları sayəsində regional enerji layihələrindən əldə olunan gəlirə əsaslanaraq qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdir. Bu siyasət artıq öz bəhrəsini verməkdədir.

3.2. Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşması kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi: problemlər və perspektivləri

Ökənin kapital ixracının həyata keçirilməsi prosesində kiçik və orta sahibkarlıqla yanaşı iqtisadi fəaliyyətin həcmi meyarına görə fərqləndirilən sahibkarlığın digər forması olan iri sahibkarlıq daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş bazar ölkələrində sahibkarlığın bu formalarının rolunun şərhinə, Azərbaycanda onların formalaşması problemlərinin və inkişaf istiqamətlərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl kiçik və orta sahibkarlığın əlaqəsi ilə bağlı bir məsələnin dəqiqləşdirilməsi lazımdır. Bir sıra ölkələrdə həm elmi tədqiqatlarda, həm də dövlətin sahibkarlıqla bağlı apardığı iqtisadi siyasətdə kiçik və orta sahibkarlığa eyni mövqedən yanaşılır, onların üstünlükləri və çatışmamazlıqları, problemləri və inkişaf istiqamətləri, iqtisadiyyatda yerinə yetirdikləri funksiyalar eyniləşdirilir və birgə təhlil edilir. Digər ölkələrdə isə, əksinə, kiçik və orta sahibkarlığın hər birinə münasibətdə fərqli dövlət siyasəti formalaşdırılır və həyata keçirilir.

Aparılan təhlillər sübut edir ki, orta sahibkarlıq bir çox göstəricilərinə görə kiçik sahibkarlıqdan daha çox iri sahibkarlığa yaxındır. Buna görə də öz iqtisadi təcrübəsində orta və iri sahibkarlığa eyni mövqedən yanaşan, buna müvafiq dövlət siyasətini həyata keçirən ölkələr məsələni daha doğru qəbul edir və onun həllinə daha çox yaxınlaşırlar.

Bazar ölkələrində kiçik sahibkarlıqla müqaisədə orta və xüsusən də iri sahibkarlığın təşkilati hüquqi forması kimi çıxış edən firmaların, korporasiyaların və s. müəssisələrin sayı çox az olsa da, məhz onlar iqtisadiyyatın əsasını və inkişaf səviyyəsini müəyyən edirlər. Belə ki, məsələn, hazırda ABŞ-da korporasiyalar (səhmdar cəmiyyətlər) sənaye firmalarının təqribən beşdə bir hissəsini təşkil etsələr də, burada ölkənin bütövlükdə sənaye məhsulunun 90 %-i istehsal olunur. Məhz buna görə də bu gün ABŞ iqtisadiyyatını iri biznes iqtisadiyyatı adlandırırlar.

İqtisadiyyatda iri biznesin aparıcı rolu demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xasdır və belə bir vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır.

1. İri sahibkarlıq üçün bir qayda olaraq qabaqcıl texnika və texnologiya, istehsalın yüksək səviyyədə ictimailəşməsi, kapitalın yüksək təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi dərəcəsi xasdır.
2. O, əsasən məlum bazar üçün işləyir, güclü istehsal bazasına, formalaşmış informasiya sisteminə, sabit təsərrüfatçılıq əlaqələrinə, ölkə daxilində və xarici bazarda etibarlı nüfuza malikdir.
3. İri sahibkarlığın daxili və xarici mənbələr hesabına geniş maliyyə imkanları vardır.
4. Onlar daha uzaq dövrü əhatə edən geniş fəaliyyət proqramına malik olurlar.
5. İri müəssisələrdə istehsalın miqyası xeyli geniş olduğuna görə onlar məhsul vahidinə düşən istehsal və satış xərclərini xeyli azalda bilir, bazar konyukturasının dəyişikliyinə uzun müddət müqavimət göstərə bilirlər.
6. İri müəssisələrin geniş miqyaslı və bahalı elmi-tədqiqatlar aparmaq, fəaliyyətlərini geniş surətdə reklam etmək imkanları vardır və s.

Lakin qeyd edilmiş üstünlüklərlə yanaşı iri sahibkarlıq bəzi çatışmazlıqlara da malikdir. Düzdür, müəssisənin iri həcmi, istehsalın və kapitalın yüksək təmərkürləşməsi səviyyəsi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəsinə təsir edən əsas amillərdəndir. Bununla belə, iqtisadiyyatda baş verən texniki texnoloji dəyişikliklər, həmçinin mövcud idarəetmə və həvəsləndirmə qaydaları səmərəlilik baxımından müəssisənin optimal həcmi probleminə müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmanı tələb edir. Belə ki, iri müəssisələr bahalı elmi-texniki tədqiqatlar aparılması sahəsində şəxsiz üstünlüyə malik olsalar da, heç də bütün iqtisadi problemləri əhatə etməyən bu tədqiqatların nəticələrinin tez bir zamanda istehsala tətbiqi cəhətdən həmin müəssisələrin imkanları nisbətən məhduddur. Bundan əlavə, müasir dövrün təcrübəsi göstərir ki, iri müəssisələrdə çalışan işçilərin öz əməklərinin nəticələrinə görə maddi marağı kiçik həcmli müəssisələrdə olduğuna nisbətən daha aşağıdır.

İri sahibkarlığın fərqli cəhətlərdən biri də onun sosial bazasıdır. Bu gün sənayedə iri müəssisələrin sosial bazasını çoxsaylı fərdi mülkiyyətçilər deyil, iqtisadiyyatın bu sahəsinin zəif və güclü cəhətlərini yaxşı bilən, istehsalın industrial formalarının

xüsusiyyətlərini praktikada həyata keçirən, bir sözlə, iri müəssisələrin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədə olan insanlar təşkil edir. Konkret olaraq, bura direktorlar korpusu, menecerlər, mütəxəssislər, sənaye müəssisələrinin və onlara bağlı olan elmi idarələrin texniki personalı daxildir.

Göründüyü kimi, iri sahibkarlıq özünəməxsus xüsusiyyətlərə, bazar iqtisadi sistemində müstəqil yerə, inkişaf etmiş ölkələrin bir sıra əsas göstəricilərində üstün mövqelərə malikdir.

Siyasi müstəqillik əldə etdikdən sonra indiyədək keçən 17 ildən çox bir müddət ərzində Azərbaycan sosial yönümlü milli iqtisadiyyatın yaradılması dövrünə qədəm qoymasına baxmayaraq, habelə ölkədə orta və iri sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri texniki, texnoloji, mütəxəssis və s. potensialın mövcudluğu şəraitində işgüzar fəaliyyətin nəzərdən keçirilən növləri demək olar ki, hələ də formalaşmamışdır. Belə bir vəziyyətin aşağıdakı səbərləri vardır:

1. Keçid dövrünə qədəm qoyduqdan bir qədər sonra respublika dərin iqtisadi böhrana düşmüşdür. Bazar ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, iqtisadi böhran zamanı bir sıra səbəblərə görə sahibkarlığın orta və iri forması deyil, kiçik biznes geniş vüsət alır. Respublikada 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən kiçik sahibkarlığın geniş vüsət alması bazar ölkələrinin böhranlı vəziyyəti üçün mövcud olan bu qanunauyğunluğun respublikamızda da özünü göstərdiyini sübut edir.

2. Sahibkarlığın hər bir forması kimi, orta və iri sahibkarlığın da iqtisadi əsasını qeyri-dövlət, o cümlədən xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Respublikada orta və iri həcmli dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin zəif surətdə aparılması və s. səbəblərə görə bu gün ölkədə orta və iri sahibkarlığın lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi və iqtisadiyyatda layiqli yer tutmaması təbii bir hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bir tərəfdən dövlət mülkiyyətində olan orta və iri müəssisələrin ağır iqtisadi vəziyyəti, digər tərəfdən isə ölkədaxili investisiya mənbələrinin məhdudluğu şəraitində hətta özəlləşəcəkdən sonra qısa müddət ərzində orta və iri sahibkarlığın dərhal inkişaf edəcəyini də düşünmək düzgün olmazdı.

Deyilənlərə baxmayaraq, son dövrlərdə respublikada orta və iri sahibkarlığın formalaşması və inkişafı istiqamətində bir sıra qanunvericilik və təşkilati xarakterli işlər görülmüşdür. Səhmdar cəmiyyətləri, qiymətli kağızlar, fond birjalari haqqında qanunlar, xüsusən də dövlət özəlləşdirmə proqramları, 2001-2005-ci illərdə həyata keçirilmiş özəlləşdirmə sənədləri və s. deyilənlərə əyani sübutdur. Qanunvericilik sənədlərinə görə, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi birbaşa deyil, onların əvvəlcədən səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi, sonradan isə özəlləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Aparılan təhlil göstərir ki, respublikada orta və iri sahibkarlığın formalaşması və inkişafının korporativ xarakteri təsadüfi olmayıb, bazar ölkələrinin iqtisadiyyatında səhmdar cəmiyyətlərin oynadığı rol və fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Həmin xüsusiyyətləri nəzərə almaqla respublika iqtisadiyyatının sabit və yüksək inkişaf sürətini təmin etmək üçün kiçik müəssisələrlə yanaşı, orta və iri sahibkarlığın təşkilati – hüquqi forması olan səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyəti üçün əlverişli bazar mühiti təmin edilməlidir.

Bununla belə, bu gün respublikada korporativ sahibkarlığın təşəkkülü mürəkkəb iqtisadi şəraitdə baş verir ki, buraya da əsasən inkişaf layihələri üçün investisiya imkanlarının məhdudluğu, iqtisadi fəaliyyətin, xüsusilə istehsal fəaliyyətinin rentabelliyyətinin aşağı səviyyəsi, kommertiya banklarının əsasən qısa müddətli kreditlərə üstünlük verməsi, mülkiyyətin daha mənfəətli hissəsi uğrunda gedən kəskin mübarizə, yeni yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin öz fəaliyyətində qeyri-çevik olması, yəni ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə tez bir zamanda və lazımı səmərəliliklə uyğunlaşa bilməməsi, səhmdar cəmiyyətləri vasitəsi ilə həyata keçirilən orta və iri sahibkarlığa dövlət köməyinin demək olar ki, sıfır səviyyəsində olması, dövlət sifarişlərinin kəskin şəkildə azalması, gələcəyin qeyri-müəyyən perspektivləri və s. aiddir.

Bir çox yeni yaranan səhmdar cəmiyyətləri istehsalın və idarəetmənin təşkilinin müasir metodlarından tam istifadə edə bilmədiklərinə görə vahid istehsal-iqtisadi xarakterli sistemlərə çevrilməmişlər. Onlar yeni təşkilati-hüquqi forma statusu alsalar da, hələ də çox məhdud bazar tələbi və zəif inkişaf etmiş maliyyə bazarı şəraitində fəaliyyət göstərdikləri üçün onların həyat qabiliyyəti xeyli aşağı səviyyədədir.

Aparılan təhlil göstərir ki, respublikada yaranmış səhmdar cəmiyyətlərinin bir çoxu faktiki olaraq fəaliyyət göstərmir ki, bunun da bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, ölkədə geniş vüsət almış iqtisadi böhran zamanı ağır vəziyyətə düşmüş iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən əvvəl sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməmiş, nəticədə isə səhmdar cəmiyyətlərinə çevrildikdən sonra həmin prosesdən gözlənilən iqtisadi nəticəni əldə etmək mümkün olmamışdır.

İkincisi, səhmdar cəmiyyətləri çək auksionları vasitəsilə özəlləşdirilərkən səhmlərin əksər hissəsi müəssisəyə aidiyyəti olmayan kənar səhmdarların, sahibkarların əlinə keçmişdir. Lakin belə «sahibkarların» əksəriyyəti nəzarət səhm paketinə malik olduğu müəssisənin texniki, texnoloji fəaliyyət istiqamətlərinin xüsusiyyətləri, iqtisadi potensialı barədə çox az biliyə malik olduğu üçün, habelə onların idarəetməsi üzrə təcrübəyə malik olmadıqlarına görə, həmin sahibkarları müəssisənin fəaliyyəti demək olar ki, maraqlandırmır və onlar müəssisəni daha baha qiymətə satmaq üçün əlverişli şərait gözləyirlər.

Nəticədə mövcud səhmdar cəmiyyətlər əsasən formal xarakter daşıyırlar və faktiki olaraq iri sahibkarlıq strukturları kimi kağız üzərində mövcuddurlar.

Deyilənlər sübut edir ki, öz-özlüyündə mülkiyyət formasını dəyişməklə və sahibkarlığın müvafiq təşkilati-hüquqi formasını almaqla iş bitmir. Bu gün respublikada səhmdar cəmiyyətlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, ölkə qarşısında dayanan cari və strateji vəzifələrin həllinə onları cəlb etmək məqsədilə korporativ sahibkarlıq üçün fəal və təsirli tədbirlər görmək lazımdır.

Azərbaycanda güclü korporativ bölmənin yaradılması üçün hər şeydən əvvəl, müvafiq qanunvericilik sahəsində əsaslı işlər görmək tələb olunur.

Respublikada səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması və fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi baza özünün təşəkkülü mərhələsini yaşayır. Yuxarıda göstəriləndi kimi, səhmdar cəmiyyətləri, qiymətli kağızlar, fond birjalrı və s. haqqında müvafiq qanunvericilik sənədlərinin qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə hələ də bir çox çatışmazlıqlar və dəqiqləşmələr mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq, ilk növbədə respublikanın sənaye müəssisələrinin kiçik, orta və iri müəssisələr kimi təsnifləşdirilməsi qaydalarında əsaslı dəyişikliklər aparmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin II Proqramına uyğun olaraq sənayedə kiçik müəssisələrə 50 nəfərə qədər, orta müəssisələrə isə 51-150 nəfərə qədər işçisi olan müəssisələr aid edirlər. Dünya ölkələrinin müvafiq praktikasına görə isə sənayedə kiçik müəssisələrə 200-ə qədər işçisi olan müəssisələr, orta müəssisələrə isə 201-500-ə qədər işçisi olan müəssisələr aid edilir. Əgər respublikamızın qanunvericilik sənədlərində kiçik və orta müəssisələrin dünya ölkələrində olan praktikası, yəni işçilərin göstərilən say həddi tətbiq edilmiş olsaydı, səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş orta müəssisəbrin bir çoxunu kiçik müəssisələrin mövcud qanunvericilik prinsipləri əsasında (yəni, səhmdar cəmiyyətlərinə çevirmədən) özəlləşdirmək olardı. Vaxtı ilə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin mütəxəssislərinin hesablamalarına görə, özəlləşdirmənin göstərilən təsnifləşdirmə əsasında aparılması səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş yüngül, yerli və mebel sənayesi müəssisələrinin 50-70 faizinin tam özəlləşdirilməsinə və beləliklə də, onların dayanmış deyil, işlək müəssisələrə çevrilməsinə səbəb olardı.

Müəssisələrin təsnifləşdirilməsi üzrə dünya təcrübəsində yalnız bir göstəricidən, yəni işçilərin say həddindən deyil, bir sıra digər göstəricilərdən də vəhdət halında istifadə edilir. Həmin göstəricilər sırasına əsasən müəssisənin istehsal fondlarının dəyəri, mal dövriyyəsinin həcmi, nizamnamə kapitalının səviyyəsi və s. aid edirlər.

Respublikada da müvafiq təsnifləşdirmə prosesində işçilərin say həddi ilə yanaşı yuxarıda göstərilən dəyər göstəricilərindən birlikdə və ya ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Deyilənlərlə yanaşı, qanunvericilik orqanları tərəfindən respublikada orta və iri həcmli səhmdar cəmiyyətlərinin özlərinin yaradılmasının fəaliyyətinin mövcud normativ hüquqi bazasının da zənginləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Bu sahədə görülməli işlər sırasına, birincisi, Azərbaycanda uzunmüddətli dövlət sənaye siyasətinin qanunvericilik əsaslarının işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi daxildir ki, burada da orta və iri həcmli korporasiyaların ilk növbədə keçid iqtisadiyyatında mühüm rolu öz əksini tapmalıdır.

2. Vergi, antiinhisar, özəlləşdirmə və s. haqqında olan qanunvericilik sənədlərində, habelə respublika iqtisadiyyatının bazar sisteminin tələblərinə uyğun yenidən qurulması üzrə müxtəlif proqramlarda orta və iri həcmli səhmdar cəmiyyətlərinin və korporativ sahibkarlığın xüsusiyyətləri baxımından təkmilləşdirilmələr aparılmalıdır.

3. Maliyyə-sənaye qrupları haqqında olan qanunvericilik sənədlərində orta və iri həcmli korporasiyaların formalaşmasının normativ bazası və fəaliyyətin iqtisadi əsaslan özünün tam əksini tapmalı, yerli və xarici bankların fəal iştirakını təmin etmək üçün işlək və təsirli həvəsləndirmə vasitələri işlənilib hazırlanmalıdır.

4. Respublikada fəaliyyət göstərən iri korporasiyaların bütün səviyyələrində onların icra hakimiyyəti strukturları ilə qarşılıqlı əməkdaşlığının və qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəli forma və metodları tapılmalı və onlar qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmalıdır.

5. Korporativ sahibkarlığın səmərəli iş fəaliyyətinə nail olmaq üçün onlara hərtərəfli kömək edilməli, bu məqsədlə müvafiq dövlət proqramı işlənilib hazırlanmalıdır. Həmin proqramda səhmdar cəmiyyətlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətləri, bu fəaliyyət qarşısında duran problemlərin həlli yolları öz əksini tapmalıdır.

Aparılan təhlil göstərir ki, bu gün respublikada sahibkarlığın digər strukturları kimi səhmdar cəmiyyətləri qarşısında da dayanan ən vacib problemlərdən biri onların maliyyə vəziyyəti ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, səhmdar cəmiyyətlərinin maliyyə problemlərinin həllinin klassik yollarından biri dövriyyəyə müxtəlif formada qiymətli kağızların buraxılmasıdır. Bu yoldan istifadə edərək dövriyyəyə buraxılan qiymətli kağızların adi səhmlər yox, imtiyazlı səhmlər və istiqrazlar formasına üstünlük vermək lazımdır, əks təqdirdə sahibkarlar öz müəssisələri üzərində nəzarəti itirə bilərlər. Digər tərəfdən, respublikada sənaye müəssisələrinin ağır iqtisadi vəziyyəti şəraitində özündə risk amilini təcəssüm etdirən adi səhmlərə bazarda tələbat çox geniş olmaya da bilər. Belə şəraitdə səhmdar cəmiyyətlərinə məxsus istiqrazlara və imtiyazlı səhmlərə yüksək gəlir və dividendlərin düşəcəyini də gözləmək olmaz.

Deməli, səhmdar cəmiyyətlərinin normal fəaliyyəti təmin edilməyincə qiymətli kağızların sözügedən formalarının da satış kursları çox yüksək olmayacaqdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda səhmdar cəmiyyətlərinin (korporativ sahibkarlığın) gələcək inkişaf istiqamətləri respublikanın makroiqtisadi səviyyədə inkişaf perspektivləri ilə müəyyən olunacaqdır. Hazırda ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyət onun gələcəkdə əsasən aşağıdakı iki istiqamətlərdən biri üzrə baş verəcəyini söyləməyə əsas verir:

1. Xammal yönümlü sahələrin, hər şeydən əvvəl isə neft hasilatı sahəsinin iqtisadi inkişafın öncül sahəsinə çevrilməsi, həm də bu zaman xammalın hasilatına və ilkin emalına xüsusi fikir verilməsi, onun təkrar və ya dərin emalının isə kölgədə qalması və ya zəif inkişafı; xarici investisiyaların əsasən xammal yönümlü sahələrə və onunla bağlı infrastrukturaya yönəldilməsi; daxili tələbin məhdud xarakteri və ya zəif sürətlə inkişafı; ölkə iqtisadiyyatında uzun müddət durğunluq səviyyəsinin saxlanması; milli pul vahidinin digər ölkələrin valyutasına nisbətən yüksək kursu; ölkənin xammalla bağlı ərazisinin digər regionlarla münasibətdə daha yüksək inkişaf səviyyəsi və bununla əlaqədar olaraq həmin regionlara ölkənin digər regionlarından əhalinin miqrasiyasının geniş vüsət alması və s. Belə bir vəziyyətdə korporativ sahibkarlıq, birincisi, de-fakto, yəni formal surətdə mövcud olacaq və ya «kölgə kapitalının» dövryyəsinə xidmət edəcək; bəzi regionlarda özlərinin ərazi mənafeyinə xidmət edən səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyəti bir qədər canlanacaq. Dünya bazarlarında neftin qiymətinin uzun müddətli bir dövrdə əhəmiyyətli surətdə artmağa doğru dəyişməyəcəyi bir təqdirdə onun ölkə daxilində təkrar emalı ilə məşğul olan sahələrdə səhmdar cəmiyyətlərin fəaliyyətinin genişləndirilməsi də ehtimal oluna bilər. Bu halda da korporativ sahibkarlığın inkişafı birtərəfli olub, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməyə də bilər.

2. Hasiləddici və emaləddici sahələrin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi əsasında sabit iqtisadi artıma nail olunması. Belə bir vəhdət öz növbəsində ölkədə güclü və səmərəli sənaye siyasətinin aparılmasını tələb edəcəkdir. Bununla yanaşı, bazar mexanizminin dövlət tənzihi nəticəsində mövcud istehsal güclərindən istifadənin səmərəsi, daxili yığım və daxili bazar tələbinin səviyyəsi yüksələcək. Eyni zamanda

dövlət tərəfindən səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı əlverişli qanunvericilik, iqtisadi və təşkilatı fəaliyyət mühiti yaradılacaq. Belə bir vəziyyətdə səhmdar kapitalın quruluşu daha da təkmilləşəcək, korporativ sahibkarlıq eyni yüksək səmərəliliklə iqtisadiyyatın bir çox sahələrində, hər şeydən əvvəl isə onun real bölməsində, habelə ölkənin əksər regionlarında fəaliyyət göstərəcəkdir.

Yalnız iqtisadi inkişaf baxımından daha arzu edilən və səmərəli olan bu ikinci yol nəticəsində Azərbaycanda səhmdar cəmiyyətləri, inkişaf etmiş bazar ölkələrində olduğu kimi, iqtisadi inkişafın aparıcı sahəsinə, ÜDM-nin mütləq əksəriyyətinin istehsalçısına çevrilə bilər.

Nəhayət, korporativ sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi iqtisadi ədəbiyyatda öz əksini tapan fikirlərə münasibət bildirmək istərdim. Həmin fikirlərdə gah kiçik, gah da iri sahibkarlığa üstünlük verilir, onlann əlaqəsi isə kölgədə qalır. Məsələn, S. Qubanov Rusiyanın «Ekonomist» jurnalında iri sahibkarlığı kiçik sahibkarlığa qarşı qoyaraq, birincinin ikinciyə nisbətən səmərəli olduğu fikrini irəli sürür.

Sahibkarlığın bu və ya digər formalarını bir-birinə qarşı qoymaq kökündən zidd fikirdir. Belə ki, birincisi, onların hər birinin iqtisadiyyatda öz rolu, öz vəzifəsi vardır, ikincisi isə, bazar ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlığın nəzərdən keçirilən formaları bir-birilə üzvü vəhdət və qarşılıqlı əlaqə halında çıxış etdiyi hallarda (məsələn, françayzinq, subpodrat və s. sistemləri buna misal ola bilər), iqtisadiyyatın səmərəsi də bir o qədər yüksək olur. Başqa sözlə, sahibkarlığın müxtəlif formalarının üzvü vəhdəti müasir bazar iqtisadiyyatının obyektiv qanunauyğunluğudur.

İri sahibkarlığın əsas formalarından biri dövlət sahibkarlığıdır. Bazar ölkələrinin iqtisadiyyatında sahibkarlığın bu forması öz xüsusi çəkisinə görə qeyri-dövlət mülkiyyəti bazasında mövcud olan korporativ sahibkarlıqdan geri qalsa da, hər halda onun spesifik məzmunu və fəaliyyət xüsusiyyətləri vardır. Onların öyrənilməsi və Azərbaycan təcrübəsində nəzərə alınması respublika iqtisadiyyatı üçün dövlət sahibkarlığının potensial imkanlarından istifadə edilməsi, onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən olunması üçün böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət sahibkarlığının iqtisadi əsası kimi istehsal və xidmət sahələrinin, bazar və sosial infrastrukturunun bir sıra

müəssisələri, bir sıra istehsal vasitələri, təbii resurslar və s. üzərində dövlətin tam və ya şərikli mülkiyyəti çıxış edir.

Müxtəlif ölkələrdə dövlət mülkiyyətinin payı bir sıra amillərin və xüsusiyyətlərin təsiri altında formalaşır ki, bunlara da aiddir: ölkədə tarixən formalaşan sosial-iqtisadi şərait, onun müasir inkişaf mərhələsi və beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri sistemində yeri, iqtisadiyyatın idarəedilməsinin formalaşmış modeli, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, dövlətin sosial, iqtisadi, elmi, mədəni və s. sahələrdə funksiyaları, milli mentalitet və s. Məhz bu səbəblərdəndir ki, ABŞ-da dövlət mülkiyyətinin payı az, Fransada isə müqayisə ediləcək dərəcədə çoxdur. Dövlət adətən iqtisadiyyatın təbii inhisarlara aid edilən sahələrdə yüksək xüsusi çəkiyə malik olur. Bununla belə, tarixi təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün real iqtisadi imkanlar bir o qədər məhdud çərçivə içərisinə alınar. Əlbəttə, burada söhbət dövlət mülkiyyətinin tamamib aradan qaldırılmasından deyil, həmin mülkiyyətlə qeyri-dövlət mülkiyyət formaları, hər şeydən əvvəl isə xüsusi mülkiyyət arasında hər bir ölkənin konkret dövrdə fərqli cəhətlərindən irəli gələn optimal nisbətin tapılmasından və beləliklə də iqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin inhisarçı rolunun aradan qaldırılmasından gedir.

Dövlət sahibkarlığının həyata keçirilməsində dövlət müəssisələri mühüm rol oynayırlar. Bununla belə, dövlət bölməsinə aid edilən bütün müəssisələrin hamısının dövlət sahibkarlığı ilə məşğul olduğunu iddia etmək doğru deyildir.

Məlumdur ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilk növbədə mənfəət əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən işgüzar fəaliyyət formasıdır. Bu baxımdan yalnız o dövlət müəssisələri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar ki, onlar, birincisi, bütövlükdə cəmiyyət qarşısında dayanan ictimai vəzifələrin ödənməsinə xidmət edirlər, ikincisi isə, öz fəaliyyətlərində kommersiya prinsiplərindən, mənfəət əldə edilməsi məqsədindən çıxış edirlər. Həm də bu zaman onların fəaliyyəti özəl müəssisələr kimi bazar rəqabəti şəraitində baş verir, müəyyən risk və məsuliyyətlə müşayiət olunur. Deməli, dövlət sahibkarlığı ilə məşğul olan müəssisələr dedikdə tamamilə və ya şərikli dövlət mülkiyyəti bazasında çıxış edən, həm mənfəət əldə edilməsi, həm də bütövlükdə cəmiyyət qarşısında dayanan sosial-iqtisadi vəzifələrin həll edilməsi

məqsədi ilə rəqabət şəraitində, bazar prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat strukturları başa düşülməlidir. Göründüyü kimi, dövlət sahibkarlığı qarşısında ikili məqsəd dayanır. Lakin bu dualizm ziddiyyət deyil, dialektik vəhdət təşkil edir. Bir tərəfdən dövlət müəssisələri üçün mənfəət təmin edir, digər tərəfdən isə dövlət onların vasitəsilə öz iqtisadi-sosial siyasətini həyata keçirir.

Dövlət sahibkarlığını digər sahibkarlıq formalarından fərqləndirən başqa bir cəhət onun fəaliyyət dairəsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan dövlət sahibkarlığı özəl sahibkarlığın maraq dairəsindən kənar qalan bir sıra iqtisadiyyat sahələrində həyata keçirilir; qanunvericilik qaydasında dövlət mülkiyyətində qalan (yəni özəlləşdirilməyən) müəssisələrə və fəaliyyət sahələrinə şamil edilir; dövlət mülkiyyətində saxlanılan o müəssisələr və sahələr üçün xasdır ki, bunlarda yüksək ictimai-sosial səmərə yalnız kommersiya prinsipləri əsasında işgüzar fəaliyyət nəticəsində təmin edilir.

Aparılan təhlil sübut edir ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət müəssisələri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olsalar da, onların özlərinin spesifik fəaliyyət sahələri vardır.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən dövlət sanki ikili mövqedə dayanır. Bir tərəfdən o, sahibkar kimi çıxış edərək bazar rəqabətinin qanunlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir, digər tərəfdən isə, bir tənzimləyici, nəzarətedici və idarəedici orqan kimi iqtisadiyyatda öz hökmranlığını qoruyub saxlayır və həyata keçirir, yəni iqtisadiyyata bu və ya digər səviyyədə, bu və ya digər formalarda müdaxilə edir.

Bazar ölkələrində dövlət mülkiyyəti ilə bu və ya digər səviyyədə bağlı olan, müxtəlif maliyyələşdirmə bazasına malik bir sıra təsərrüfat tipləri vardır. Alman iqtisadçısı R. Lifman belə müəssisələrin 3 növünü seçib ayırır. Birinci tip müəssisələrə tamamilə dövlət mülkiyyəti bazasında fəaliyyət göstərən ictimai qurumlar daxildirlər. Əsas məqsədi dövlətin mövcudluğunun əsaslarını qorumaqdan ibarət olan bu müəssisələr dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilirlər. Qərbi ölkələrində belə ictimai qurumlar kimi dövlət aparatı, ordu, polis və s. çıxış edirlər.

İkinci tip müəssisələrə əsasən ictimai tələbata xidmət edən, lakin iqtisadi prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələri aid edilirlər. Poçt, telefon, teleqraf xidmətlərini, kommunal təsərrüfatı, Milli bankı və s. birləşdirən bu ictimai

əhəmiyyətli müəssisələr tərəfindən göstərilən xidmətlər və görülən işlər üçün dövlət tərəfindən elə cür qiymətlər müəyyən edilir ki, onların səviyyəsi maya dəyərini təmin etsin, yəni çəkilməmiş xərcləri ödəsin.

Üçüncü tip ictimai müəssisələr isə öz kapitalına malik olan, mənfəət və ictimai səmərə naminə çalışan müəssisələrdir ki, onların da bazasında ictimai, yəni dövlət sahibkarlığı həyata keçirilir. Dövlət müəssisələrinin sahibkarlıq baxımından təsnifləşdirilməsinin bəzi digər formalarına başqa müəlliflərin tədqiqatlarında da rast gəlinir. Müxtəlif ədəbiyyatda olan iqtisadi təklifləri, habelə dünya ölkələrində mövcud təcrübəni nəzərə alaraq, fikrimizcə, dövlət sahibkarlığı baxımından müəssisələrin aşağıdakı üç tipini seçib ayırmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Birinci tip müəssisələrə sırf dövlət mülkiyyəti bazasında fəaliyyət göstərən, bütövlükdə ölkə miqyasında ictimai iqtisadi məqsədlərə xidmət edən, mənfəət naminə çalışmayan, əsasən dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilən, bir qismi isə öz məhsullarının qiymətləri (tarifləri) ilə öz xərclərini ödəyən müəssisələr daxil edirlər.

İkinci tip müəssisələrə ictimai mənafeyə xidmət edən, lakin bu zaman kommersiya prinsipləri əsasında mənfəət məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələr aid edirlər. Belə müəssisələrin əsası kimi həm dövlət mülkiyyəti, həm də şərikli mülkiyyət (yəni qarışıq mülkiyyət), təşkilati-hüquqi forması kimi isə korporativ strukturlar (yəni səhmdar cəmiyyətlər) çıxış edirlər. İqtisadi təcrübədə belə müəssisələr qarışıq müəssisələr adlandırılırlar.

Üçüncü tip müəssisələrin də təşkilati-hüquqi forması kimi səhmdar cəmiyyətləri çıxış edirlər. Lakin onların iqtisadi bazası kimi yalnız dövlət mülkiyyəti çıxış edir, səhmləri tamamilə dövlətə məxsus olur. İqtisadi təcrübədə belə müəssisələr dövlət korporasiyaları adı altında fəaliyyət göstərilir.

Göründüyü kimi, institusional səviyyədə dövlət sahibkarlığı həm tamamilə dövlətə məxsus korporasiyalar, həm də bu və ya digər səviyyədə dövlət kapitalının iştirakı ilə yaradılmış qarışıq səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən həyata keçirilirlər.

Başqa sözlə, səhmdar cəmiyyətləri öz fəaliyyətini nəinki özəl (xüsusi) mülkiyyət bazasında, həm də dövlət mülkiyyəti əsasında, onunla sıx əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqə halında, korporativ-dövlət sahibkarlığı formasında həyata keçirə

bilirlər. Həm də korporativ sahibkarlıq müstəqil şəkildə mövcud ola bilirsə, dövlət sahibkarlığı korporativ sahibkarlıq prinsiplərindən kənarında mövcud deyildir.

Bir sıra iqtisadçıların fikrincə, iqtisadi fəaliyyətin səmərəsi mülkiyyətin bu və ya digər formasından birbaşa asılı deyildir. Məsələn, İsveç alimi K. Eklund yazır ki, istehsalın səmərəliliyi bilavasitə mülkiyyət münasibətləri ilə, yəni iqtisadi fəaliyyətin dövlət və ya xüsusi bölmə tərəfindən həyata keçirilməsi ilə müəyyən edilmir. Burada hər şeydən əvvəl rəqabət səviyyəsi tələb olunur. Müəllifin fikrincə, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün hər şeydən əvvəl dövlət və xüsusi bölmələrdə mövcud olan lazımsız inhisarları aradan qaldırmaq lazımdır.

İ.V.Doynikovun həmin problemlə bağlı fikrinə görə, xüsusi müəssisələrin bütün hallarda dövlət müəssisələrindən daha səmərəli olmasını iddia etmək düzgün deyildir. Belə ki, səmərəliliyin yüksəlməsi mülkiyyətin dəyişməsi nəticəsində deyil, əsasən istehsalın rasionallaşdırılması sayəsində baş verir. Dövlət müəssisələrinin səmərəsinin aşağı olmasının səbəbi, həmçinin, dövlət idarəetmə orqanlarının zəif nəzarətidir.

İqtisadiyyatda dövlət mülkiyyətinin roluna göstərilən mövqedən yanaşan iqtisadçıların ümumiləşmiş haqlı fikrinə görə, iqtisadiyyatda aparıcı rol mülkiyyətin xarakteri deyil, onun hər hansı bir formasının fəaliyyəti üçün mövcud olan şərait, mülkiyyətlə idarəetmə arasındakı münasibətlərin xarakteri oynayır. Konkret olaraq, səmərəli təsərrüfatçılığa dövlət mülkiyyətinin özü deyil, onun fəaliyyətinin səmərəsiz formaları mane olur.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan bir çox ölkələrdə özəl mülkiyyətə əsaslanan müəssisələrlə yanaşı dövlət mülkiyyəti bazasında fəaliyyət göstərən və yaxud onunla şəriklik qaydasında yaradılan müəssisələr hələ də əhəmiyyətli rol oynayırlar. Belə ki, Rusiyada 2005-ci ildə dövlət müəssisələri arasında zərərli işləyənlərin sayı qeyri-dövlət müəssisələrinə nisbətən daha az olmuşdur. Belə bir vəziyyət xüsusi müəssisələrə nisbətən dövlət müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyətinin səmərəsinin daha aşağı olması haqqında iqtisadi ədəbiyyatda olan fikirləri müəyyən mənada təkzib edir.

Sosial yönümlü milli iqtisadiyyatın formalaşması dövründə Azərbaycanda mövcud sahibkarlıq strukturlarının içərisində dövlət sahibkarlığının da xüsusi yer

tutması bir iqtisadi zərurətdir. Belə ki, iqtisadi inkişafımızın hazırki mərhələsində özəl sahibkarlıq strukturları yüksək inkişaf dinamikasına, ölkənin ÜDM-də üstün mövqeyə malik olsalar da, lakin onlar xüsusən ölkə iqtisadiyyatının real bölməsində, elm və texnika yönümlü sahələrdə, habelə daxili investisiya imkanları baxımından xeyli zəifdirlər və buna görə də iqtisadiyyat qarşısında dayanan problemləri təkbaşına həll etmək imkanlarına hələ ki malik deyillər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət sahibkarlığı bir qayda olaraq qabaqcıl, müəyyən dünya səviyyəli texnologiyanın daşıyıcısıdır, yüksək təmərküzləşmə səviyyəsinə, güclü elmi, texniki, ixrac və kadr potensialına malikdir. Düzdür, xüsusilə 90-cı illərin ortalarında respublikada yaranmış ağır iqtisadi durum nəticəsində həm qarışıq (özəl və dövlət) səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş həm də hələ ki, özəlləşdirilməmiş və ya özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmayan müəssisələrin texniki-iqtisadi səviyyəsi xeyli aşağı düşmüş, onların mövcud istehsal fondları fiziki və mənəvi cəhətdən aşınmış, istehsal edilmiş məhsulların rəqabət qabiliyyəti son dərəcə azalmış, bir sözlə, onlar öz iqtisadi potensialının əhəmiyyətli bir hissəsini itirmişlər. Bununla belə, dövlət özəl sahibkarlıq strukturlarına nisbətən özünün iştirakı ilə şərikli qaydada yaradılmış qarışıq səhmdar cəmiyyətlərinin texniki-texnoloji cəhətdən sağlamlaşdırılması və yeniləşdirilməsi, bu prosesə xarici sərmayədarların cəlb edilməsi sahəsində (bu sərmayələrə dövlət zəmanəti verilməsi baxımından) daha əlverişli iqtisadi imkanlara malikdir. Bu isə öz növbəsində respublikada dövlət sahibkarlığı üçün itirilmiş potensialın bərpa edilməsi və sahibkarlıq formaları içərisində onun layiqli yerinin təmin edilməsi olardı.

Dövlət sahibkarlığının miqyasını müəyyən edən dövlət bölməsi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, o, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsidir; iqtisadi böhran və qeyri-əlverişli iqtisadi konyuktura şəraitində iqtisadi tsiklin tarazlaşdırılmasını və məşğulluğun təmin edilməsinin möhkəm dayacağıdır; ölkədə aparılan struktur siyasətində və iqtisadiyyatın texniki-iqtisadi gerililiyinin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır; sosial xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini öz üzərinə götürür; bir sıra ölkələrdə milli iqtisadi və siyasi maraqların xarici ekspansiyadan

qorunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir; qeyri-dövlət bölməsinin iqtisadi fəaliyyətinə mühüm təsir göstərir və s.

Dövlət bölməsinin bu sadalanan xüsusiyyətləri respublikamızın nəinki hazırkı, həm də gələcək inkişaf mərhələlərində xüsusi aktualıq kəsb edə bilər və buna görə də ölkədə dövlət sahibkarlığının perspektiv parametrlərinin müəyyən edilməsində mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu zaman, şübhəsiz ki, əsas problem dövlət və özəl bölmə arasında zəruri optimal nisbətən tapılmasından və dövlətlə qeyri-dövlət sahibkarlığı formalarının üzvü vəhdətinin təmin edilməsindən ibarət olacaqdır.

Bu gün respublikada dövlət sahibkarlığının formalaşması və inkişafı qarşısında dayanan əsas problemlərdən biri dövlətlə şəriklik qaydasında yaradılmış qarışıq səhmdar cəmiyyətlərinin fəaliyyəti ilə, daha doğrusu isə fəaliyyətsizliyi ilə bağlıdır. İş ondadır ki, bu gün səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmiş keçmiş dövlət müəssisələrinin əksəriyyətinin 30-45 faiz həcmində səhmləri dövlətin əlində qalmışdır. Bununla belə, hələ də iri mülkiyyətçi simasında çıxış edən dövlət onunla şəriklik qaydasında yeni yaradılmış qarışıq korporasiyaların işində iştirak etməmiş, müəssisənin idarə edilməsi, dividendlərin bölüşdürülməsi, təcrübəli işçilərin (o cümlədən idarə başçısının) müsabiqə əsasında təsərrüfat fəaliyyətinə cəlb edilməsi və s. ilə bağlı qanunla iri səhmdara xas olan qanuni hüquqlarından kifayət səviyyəsində istifadə etməmişdir.

Belə bir vəziyyətin əsas səbəbi ölkədə hələ də dövlət bölməsinin inkişafı ilə bağlı zəruri konsepsiyanın, dövlət mülkiyyətinin idarəedilməsinin səmərəli mexanizminin olmaması, həmçinin dövlətin öz mülkiyyəti üzərində nəzarət funksiyasının xeyli zəifləməsidir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətlə şəriklik qaydasında yaradılan səhmdar cəmiyyətləri özəl mülkiyyət bazasında yaradılan korporasiyalara nisbətən dövlət tərəfindən onlar üçün yaradılmış əlavə imkanlardan istifadə etmək üçün əlverişli vəziyyətə düşürlər. Bu imkanlara əsasən aşağıdakılar daxildir:

1. Xammalın, materialın, yanacağıın və s. əldə edilməsinin əhəmiyyətli və sabit həcmi;
2. daha əlverişli şərtlərlə kredit əldə edilməsi;
3. yeni avadanlığın əldə edilməsi üzrə (o cümlədən lizinq yolu ilə) əlavə

imkanlar əldə edilməsi;

4. sabit və möhkəm işgüzar əlaqələrin, kontraktların, sifarişlərin təmin edilməsi;

5. potensial satış bazarları, daxili və xarici partnyorlar haqqında işgüzar informasiyanın əldə edilməsi və s.

Bununla belə, respublikanın qarışıq korporasiyaları yalnız həmin imkanlardan istifadə etmək məqsədi ilə yaradılmamalı, bu imkanlardan istifadə edərək kəskin və mürəkkəb bazar mühitində sahibkarlığın işlək formasına çevrilməlidir. Bunun üçün isə yuxarıda adı çəkilmiş iqtisadi imkanlar dövlət sahibkarlığı üçün çevik və səmərəli qanunvericilik bazası ilə üzvü vəhdət halında birləşməlidir. Başqa sözlə, bu gün respublikada dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı qanunvericilik bazasında məhz dövlət sahibkarlığı baxımından dəqiqləşdirmələr, təkmilləşdirmələr aparılmalı və yaxud o, müvafiq qanunvericilik sənədi ilə zənginləşdirilməli, sahibkarlığın bu formasına əməli kömək üzrə konkret istiqamətlər müəyyən olunmalıdır.

Hər bir inkişaf etmiş ölkədə dövlət sahibkarlığının miqyası bilavasitə dövlət bölməsinin həcmi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, bu gün dövlət bölməsinin səviyyəsi müxtəlif ölkələrdə bir-birindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənirlər. Məsələn, Çində bu bölmə ümumi daxili məhsulun 50 faizindən çoxunu, İtaliyada təqribən 40 faizini, o cümlədən sənayedə 30 faizini təşkil edir. Fransada dövlət müəssisələri ümumi milli məhsulun üçdə bir hissəsini istehsal edirlər. ABŞ-da dövlət mülkiyyəti ölkənin milli sərvətinin 20 faizə qədərini əhatə edir. Yaponiyada əsas fondların 10 faizi, iqtisadiyyatda çalışanların isə 9 faizi dövlət müəssisələrinin payına düşürlər.

Azərbaycanda dövlət sahibkarlığının perspektiv həcmi və fəaliyyət istiqamətləri xeyli dərəcədə hazırda ölkədə həyata keçirilən köklü özəlləşdirmə ilə müəyyən olunur. Məlumdur ki, özəlləşdirmə son dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində geniş vüsət almışdır. Bu günkü dövrün reallıqlarından çıxış etmiş olsaq, ümumiyyətlə özəlləşdirməni xüsusi və dövlət sahibkarlığı arasında zəruri optimal nisbətə axtarılması kimi səciyyələndirmək olar. Lakin həmin prosesdə inkişaf etmiş ölkələr üçün ümumi olan cəhətlərdən biri formalaşmış bazar modelindən asılı olaraq təbii inhisar sahələrinə xas olan müəssisələri tamamilə və ya qismən dövlət bölməsində saxlanılmasıdır.

Əlbəttə, hər bir ölkə, xüsusən postsosialist dövlətləri özəlləşdirmə siyasəti apararkən özlərinin mövcud reallıqlarından və perspektiv vəzifələrindən çıxış edirlər. Həm də bu zaman özəlləşdirmə prosesində iqtisadi məqsədlərlə yanaşı ideoloji motivlərə də böyük diqqət yetirilir. Bununla belə, Azərbaycanda təbii inhisar sahələrinin özəlləşdirməsi sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin yuxarıda göstərilən təcrübəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə ölkəmizdə dövlət sahibkarlığının özünün mövcudluğu şübhə altına alınmalıdır.

Şübhəsiz ki, bazar yönümlü iqtisadi islahatların təsiri ilə Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinin payı xeyli azalacaq ki, bu da onun iqtisadiyyatda hakim, inhisarçı rolunu aradan qaldıracaqdır.

Lakin Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinin gələcək inkişaf proqnozları göstərir ki, müəyyən şərtlərə görə iqtisadiyyatda onun payı nəinki keçid dövrü ərzində, hətta ondan sonra da bir sıra inkişaf etmiş qərb ölkələrinin səviyyəsi ilə müqayisədə yüksək olmalı və təqribən 22-25 faiz arasında təşkil etməlidir. Konkret olaraq, bu şərtlər sırasına əsasən ölkənin iqtisadi strukturunda strateji əhəmiyyətli fond tutumlu sahələrin (yanacaq-energetika kompleksinin, maşınqayırma, kimya və s. sahələrin) yüksək xüsusi çəkisi və onlarda istehsalın yüksək təmərgüzləşmə səviyyəsi aid edilə bilər. Bu sahələrin müəssisələrinin müəyyən bir qismi dövlət mülkiyyətində saxlanılmaqla özəl bölməyə nisbətən daha çox və əhəmiyyətli şəkildə milli iqtisadiyyatın mənfələrinə və dövlətin strateji məqsədlərinə xidmət edə bilər. Bununla yanaşı, dövlətimiz üçün ənənəvi olaraq böyük sosial vəzifələrin xaslığı, dövlət idarəçiliyinə yüksək meylik ilə bağlı olan tarixi ənənələr də müəyyən mənada xüsusən keçid iqtisadiyyatında dövlət sahibkarlığının nisbətən yüksək səviyyəsinin qurulub saxlanılması şərtlərini təşkil edə bilərlər. Beləliklə, tədqiqatdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, gələcəkdə dövlət mülkiyyətinin respublika iqtisadiyyatında payı kəskin şəkildə (təqribən 3,5 dəfə) azalsa da o, əhəmiyyətli bir hissə təşkil etməli, buna görə də dövlət sahibkarlığı da kifayət səviyyədə vüsət almalı və mövcud sahibkarlıq sistemində əhəmiyyətli bir yer tutmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər - iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, məşğulluğun artırılması, sahibkarlığın inkişafının hərtərəfli dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə dövlətin siyasətinin uğurla reallaşdırılması xarici investisiya amilindən effektiv və intensiv istifadəni zəruri edir. Eyni zamanda Azərbaycanda gələcəkdə kapital ixrac edən iri biznes subyektlərinin formalaşması və "ikinci iqtisadiyyatın" yaradılması dünya istehsal zəncirində ölkənin yer almasına və dünya gəlirlərindən pay sahibi olmasına öz mühüm töhfəsini verə bilər.

Azərbaycan Respublikası xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli şərait və obyektiv amillərə malikdir. Bu amillərdən olan mövcud siyasi və iqtisadi sabitlik, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin zənginliyi, ölkənin tutduğu coğrafi-geosiyasi vəziyyət, nisbətən ucuz işçi qüvvəsinin, mükəmməl normativ bazanın, əlverişli maliyyə-gömrük və vergi rejiminin olması, xarici investorların ölkəmizin iqtisadiyyatına sərmayə qoymalarına marağını gücləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayənin cəlb olunması 20 sentyabr 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adlanan ARDNŞ ilə bir sıra xarici ölkələrin neft kompaniyaları arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra başlamış və bu proses getdikcə geniş vüsət almışdır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasətin nəticəsində xarici sərmayədarların respublikamıza marağını getdikcə artırmışdır.

Son 10 il ərzində ölkə qanunvericiliyi tərəfindən iqtisadi islahatların gedişini sürətləndirən, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün 150-dən çox qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. İntestisiyaların respublikaya gətirilməsi və birgə fəaliyyətinin inkişafı üçün “Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında” qanun əsasında dövlətlərarası müqavilənin bağlanması mühüm rol oynayır. Azərbaycanın öz qapılarını xarici iş adamlarının, investorların üzünə açması, “açıq qapı” siyasətinin yeridilməsi, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzun yüksəlməsinə təkan verən mühüm amil məhz ölkədə ardıcıl və məqsədyönlü daxili və xarici siyasətin düzgün aparılmasıdır.

Xarici investisiyalı birgə müəssisələrin milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılması, fəaliyyəti və bu zəmin əsasında ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar istehsalını artırmaqla, xarici bazarlara çıxarıla biləcək, rəqabət qabiliyyətli məhsullarla respublikanın ixracat potensialını gücləndirmək vacibdir.

Xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra problemlərin həlli zəruridir :

- Mövcud qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, onların beynəlxalq standartlara və tələblərə uyğunlaşdırılması
- Beynəlxalq təcrübədə investisiya axınına tətbiq edilən səmərəli formalardan geniş istifadə etməklə, dünya kapital bazarında ölkənin reklam-informasiya bazasının yaradılması
- Respublikada inkişafı zəruri olan iqtisadi sahələr üçün potensial xarici investisiyaların axtarılması və cəlb olunması üzrə mövcud təşkilatların fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsi;
- Xarici kapital siyasətində ölkənin milli və beynəlxalq mənafeələrinin, dövlət və cəmiyyətin məqsədlərinin qorunması və uzlaşdırılması, iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması
- Strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə, sektorlarda və ya layihələrin hazırlanmasında xarici və müştərək müəssisələrdən istifadə edilməsi
- Sığorta mexanizmi yaradaraq, yerli və xarici investorların riskini azaltmaq, qeyri-neft sektorun inkişaf etdirilməsi
- “Qara qızıldan insan qızılı yaratmaq”, “Nefti biliyə çevirmək” kimi strateji məqsədləri əsas tutaraq respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu strategiyasının inkişaf modeli yaratmaq.

Ölkənin kapital ixracının həyata keçirilməsi prosesində kiçik və orta sahibkarlıqla yanaşı iqtisadi fəaliyyətin həcmi meyarına görə fərqləndirilən sahibkarlığın digər forması olan iri sahibkarlıq daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatda iri biznesin aparıcı rolu demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xasdır və belə bir vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır.

– İri sahibkarlıq üçün bir qayda olaraq qabaqcıl texnika və texnologiya, istehsalın yüksək səviyyədə ictimailəşməsi, kapitalın yeksək təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi dərəcəsi xasdır.

– O, əsasən məlum bazar üçün işləyir, güclü istehsal bazasına, formalaşmış informasiya sisteminə, sabit təsərrüfatçılıq əlaqələrinə, ölkə daxilində və xarici bazarda etibarlı nüfuza malikdir.

– İri sahibkarlığın daxili və xarici mənbələr hesabına geniş maliyyə imkanları vardır.

– Onlar daha uzaq dövrü əhatə edən geniş fəaliyyət proqramına malik olurlar.

– İri müəssisələrdə istehsalın miqyası xeyli geniş olduğuna görə onlar məhsul vahidinə düşən istehsal və satış xərclərini xeyli azalda bilir, bazar konyukturasının dəyişikliyinə uzun müddət müqavimət göstərə bilirlər.

– İri müəssisələrin geniş miqyaslı və bahalı elmi-tədqiqatlar aparmaq, fəaliyyətlərini geniş surətdə reklam etmək imkanları vardır və s.

Bu gün qarşিদada duran başlıca vəzifə dövlət sahibkarlığının qabaqcıl dünya ölkələrinin müvafiq təcrübəsindən doğan və respublikanın mövcud xüsusiyyətlərini nəzərə alan daha səmərəli fəaliyyət formalarının və metodlarının axtarılıb tapılmasından, onun təşəkkülü və səmərəli idarə olunması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət sahibkarlığının səmərəli təşəkkülü məqsədilə ilk növbədə qanunvericilik səviyyəsində əməli dövlət proqramı işlənilib hazırlanmalı, orada sahibkarlığın nəzərdən keçirilən formasının keçid iqtisadiyyatında və ondan sonrakı dövrdə funksiyaları, hədləri, mərhələləri, xüsusi sahibkarlıqla qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, fəaliyyət və inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmalı, daha sonra isə həmin proqramdan irəli gələn vəzifələr qətiyyətlə və ardıcılıqla reallaşdırılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İbrahimov F.M. – “Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu” - Bakı 2007
2. Yəhyayeva A.Y. – “Sənayə sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi strategiyası və onun səmərəliyinin artırılması istiqamətləri” - Bakı 2009
3. Əliyev A. L. – “Azərbaycan sənayesində xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə problemləri” - Bakı 2004
4. Məmmədov İ.S. – “Azərbaycan sənayesində investisiya fəaliyyəti və onun təkmilləşdirilməsi” - Bakı 2005
5. Kərimova T.İ. – “İqtisadiyyatın investisiya potensialı : Formalaşması və istifadə mexanizmləri” – Bakı 2008
6. Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov – “Azərbaycan İqtisadiyyatı” – Bakı 2010
7. Mahmudova X.C. – “Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan sənayesinə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqamətləri” - Bakı 2000
8. Paşayev T.N. – “İnvestisiya və müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında onun rolu” - Lənkəran 2001
9. Zeynalov F.D. – “İnvestisiyalar və Azərbaycanda onların mövcud durumu”- Bakı 2001
10. Зубченко Л.А. – “Иностранные инвестиции” Москва-2006
11. Комаров В.В, Литвина Н.И – “Мировая экономика. Прямые иностранные инвестиции” – Москва 2012
12. Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytı - <http://www.azstat.org/>
13. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin internet saytı - <http://www.economy.gov.az/>
14. Dünya Bankının internet saytı – <http://www.worldbank.org/>
15. World Investment Report 2012. New York and Geneva, 2013.
16. Investment Climate Statement Azerbaijan (2009 – Azərbaycanda investisiya mühiti haqqında). BUREAU OF ECONOMIC, ENERGY AND BUSINESS AFFAIRS OF U.S. DEPARTMENT OF STATE. 2009

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена основным направлениям и особенностям экспорта капитала в условиях глобализации. Основной целью диссертационной работы является комплексное исследование современных особенностей экспорта капитала и определение направлений укрепления положения Азербайджана в данных процессах. С этой целью в первой главе исследованы сущность, причины и формы экспорта капитала, инвестиционный климат, основные особенности и показатели инвестиционного режима на современном этапе, а также современные тенденции в области инвестиционной политики. Во второй главе комплексно исследованы современное состояние и динамика развития экспорта капитала, место и роль развивающихся стран и стран с переходной экономикой, деятельность транснациональных корпораций как основной субъект, экспортирующий капитал. Третья глава посвящена изучению инвестиционных вложений и основным направлениям внешних инвестиций, необходимости формирования крупных предпринимательских субъектов, а также проблемам и перспективам развития в этом направлении.

Resume

This thesis looks at the main features and directions of international capital exports under the conditions of globalization.

The main purpose of the paper is to examine comprehensively the current trends of capital exports and to define ways of strengthening the positions of Azerbaijan in this process.

In this regard, the essence, reasons and forms of capital exports; the investment climate; main features and indicators of the investment regime; as well as the current trends of the investment policy are studied in the first chapter.

In the second chapter, the ongoing status and dynamics of capital exports development; the position and role of developing countries and countries with transition economy; activities of transnational companies, as the predominant player, exporting capital are analyzed completely.

The primary trends in foreign investments; necessity of formation the substantial enterprise entities; moreover problems and perspectives of the developments in this directions are investigated in the third chapter.

Sabirli Ramin İlham oğlunun “Qloballaşma şəraitində kapital ixracının xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə kapital ixracı öz templərinə görə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər formalarını geridə qoyaraq, üstünlük təşkil edir. Bu meyil XXI əsrin əvvəlində, hətta dünya iqtisadiyyatında tənəzzül şəraitində də möhkəmlənmişdir. Kapitalın ölkədən çıxarılmasının səbəbləri və məqsədləri dəyişməz qalır: kapital sahiblərinin beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərindən və müqayisəli üstünlüklərdən yararlanmaqla, mənfəət normasını yüksəltmək. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti miqyasının intensiv genişlənməsi dünya ictimaiyyəti qarşısında ümumdünya kapitallar bazarının inkişafının təmin edilməsi kimi mühüm məsələ qoyur. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin strukturu, onun növləri və formaları mürəkkəbləşir və istiqamətləndiyi regionlarda və ölkələrdə sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin təmin olunmasının ümumi məsələlərinin həllinə xidmət edir. Transmilli korporasiyaların böyük investisiya axınları və qlobal fəaliyyəti milli iqtisadi sistemləri vahid istehsal-iqtisadi, investisiya-maliyyə əlaqələrinə cəlb etməklə, onları öz aralarında get-gedə daha sıx bağlayır. Bunun nəticəsi kimi, ölkələrin qarşılıqlı asılılığı güclənir və bu, şübhəsiz ki, proteksionist, ticarət, istehsal, investisiya və başqa maneələri aradan qaldıran, təsərrüfat əlaqələrinin qovuşmasına, əhalinin və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə şərait yaradan pozitiv prosesdir. Bütün bunlar əmək məhsuldarlığını, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəldir, bilik və texnologiyalarla mübadiləni genişləndirir.

Bununla yanaşı, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər - iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, məşğulluğun artırılması, sahibkarlığın inkişafının hərtərəfli dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə dövlətin siyasətinin uğurla reallaşdırılması xarici investisiya amilindən effektiv və intensiv istifadəni zəruri edir. Eyni zamanda Azərbaycanda gələcəkdə kapital ixrac edən iri biznes subyektlərinin formalaşması və "ikinci iqtisadiyyatın" yaradılması dünya istehsal zəncirində ölkənin yer almasına və dünya gəlirlərindən pay sahibi olmasına öz mühüm töhfəsini verə bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən dissertasiya işinin mövzusu aktual tədqiqat probleminə həsr edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi kapital ixracının müasir xüsusiyyətlərini kompleks tədqiq etmək və Azərbaycanın bu proseslərdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədinə uyğun olaraq dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Müasir dövrdə kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və formalarının tədqiq edilməsi;
- İnvestisiya iqlimi və investisiya rejiminin əsas göstəriciləri və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- İnvestisiya siyasəti sahəsində müasir meyillərin təhlil edilməsi;
- Kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikasının kompleks tədqiq edilməsi;

- İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolunun təhlil edilməsi

-Transmilli korporasiyaların kapital ixrac edən əsas subyekt kimi fəaliyyətinin təhlili;

- Azərbaycan iqtisadi inkişafında xarici investisiyaların rolunun qiymətləndirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması;

- Kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasının zəruriliyi, bu istiqamətdə mövcud problemlərin və inkişaf perspektivlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini kapital ixracı və investisiya siyasəti təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi kapital ixracının müasir xüsusiyyətlərinin və inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi çıxış edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində kapital ixracının müasir inkişaf xüsusiyyətləri kompleks və sistemli şəkildə təhlil edilmiş və Azərbaycanın kapital ixracatçısı kimi mövqeyinin gücləndirilməsi istiqamətində təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatların illik statistik nəşrləri, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, yerli və xarici tədqiqatçıların məqalələri təşkil edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən investisiya sahəsində müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və xülasədən ibarətdir.

Birinci fəsildə müasir dövrdə kapital ixracının mahiyyəti, səbəbləri və formaları, investisiya iqlimi və investisiya rejiminin əsas göstəriciləri və xüsusiyyətləri, investisiya siyasəti sahəsində müasir meyillər tədqiq edilmişdir.

İkinci fəsildə kapital ixracının müasir vəziyyəti və inkişaf dinamikası, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin kapital ixracında yeri və rolu, transmilli korporasiyaların kapital ixrac edən əsas subyekt kimi fəaliyyəti kompleks tədqiq edilmişdir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşları və əsas istiqamətləri, kapital ixracı imkanlarını artıran amil kimi Azərbaycanda iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasının zəruriliyi, bu istiqamətdə mövcud problemlər və inkişaf perspektivləri araşdırılmışdır.

Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər - iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı, məşğulluğun artırılması, sahibkarlığın inkişafının hərtərəfli dəstəklənməsi və s. istiqamətlərdə dövlətin siyasətinin uğurla reallaşdırılması xarici investisiya amilindən effektiv və intensiv istifadəni zəruri edir. Eyni zamanda Azərbaycanda gələcəkdə kapital ixrac edən iri biznes subyektlərinin formalaşması və "ikinci iqtisadiyyatın" yaradılması dünya istehsal zəncirində ölkənin yer almasına və dünya gəlirlərindən pay sahibi olmasına öz mühüm töhfəsini verə bilər.

Azərbaycan Respublikası xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli şərait və obyektiv amillərə malikdir. Bu amillərdən olan mövcud siyasi və iqtisadi sabitlik, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin zənginliyi, ölkənin tutduğu coğrafi-

geosiyasi vəziyyət, nisbətən ucuz işçi qüvvəsinin, mükəmməl normativ bazanın, əlverişli maliyyə-gömrük və vergi rejiminin olması, xarici investorların ölkəmizin iqtisadiyyatına sərmayə qoymalarına marağını gücləndirir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici sərmayənin cəlb olunması 20 sentyabr 1994–cü ildə “Əsrin müqaviləsi” adlanan ARDNŞ ilə bir sıra xarici ölkələrin neft kompaniyaları arasında bağlanmış müqavilələrdən sonra başlamış və bu proses getdikcə geniş vüsət almışdır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasətin nəticəsində xarici sərmayədarların respublikamıza marağını getdikcə artırmışdır.

Son 10 il ərzində ölkə qanunvericiliyi tərəfindən iqtisadi islahatların gedişini sürətləndirən, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün 150-dən çox qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Investisiyaların respublikaya gətirilməsi və birgə fəaliyyətinin inkişafı üçün “Xarici investisiyaların müdafiəsi haqqında” qanun əsasında dövlətlərarası müqavilənin bağlanması mühüm rol oynayır. Azərbaycanın öz qapılarını xarici iş adamlarının, investorların üzünə açması, “açıq qapı” siyasətinin yeridilməsi, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzun yüksəlməsinə təkan verən mühüm amil məhz ölkədə ardıcıl və məqsədyönlü daxili və xarici siyasətin düzgün aparılmasıdır.

Xarici investisiyalı birgə müəssisələrin milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində yaradılması, fəaliyyəti və bu zəmin əsasında ölkə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək beynəlxalq standartlara cavab verən məhsullar istehsalını artırmaqla, xarici bazarlara çıxarıla biləcək, rəqabət qabiliyyətli məhsullarla respublikanın ixracat potensialını gücləndirmək vacibdir.

Xarici investisiyaların səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra problemlərin həlli zəruridir :

- Mövcud qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, onların beynəlxalq standartlara və tələblərə uyğunlaşdırılması
- Beynəlxalq təcrübədə investisiya axınına tətbiq edilən səmərəli formalardan geniş istifadə etməklə, dünya kapital bazarında ölkənin reklam-informasiya bazasının yaradılması
- Respublikada inkişafı zəruri olan iqtisadi sahələr üçün potensial xarici investisiyaların axtarılması və cəlb olunması üzrə mövcud təşkilatların fəaliyyətlərinin koordinasiya edilməsi;
- Xarici kapital siyasətində ölkənin milli və beynəlxalq mənafeələrinin, dövlət və cəmiyyətin məqsədlərinin qorunması və uzlaşdırılması, iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığının aradan qaldırılması
- Strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdə, sektorlarda və ya layihələrin hazırlanmasında xarici və müştərək müəssisələrdən istifadə edilməsi
- Sığorta mexanizmi yaradaraq, yerli və xarici investorların riskini azaltmaq, qeyri-neft sektorun inkişaf etdirilməsi
- “Qara qızıldan insan qızılı yaratmaq”, “Nefti biliyə çevirmək” kimi strateji məqsədləri əsas tutaraq respublika iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu strategiyasının inkişaf modeli yaratmaq.

Ölkənin kapital ixracının həyata keçirilməsi prosesində kiçik və orta sahibkarlıqla yanaşı iqtisadi fəaliyyətin həcmi meyarına görə fərqləndirilən sahibkarlığın digər

formasını olan iri sahibkarlıq daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadiyyatda iri biznesin aparıcı rolu demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xasdır və belə bir vəziyyətin bir sıra səbəbləri vardır.

– İri sahibkarlıq üçün bir qayda olaraq qabaqcıl texnika və texnologiya, istehsalın yüksək səviyyədə ictimailəşməsi, kapitalın yeksək təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi dərəcəsi xasdır.

– O, əsasən məlum bazar üçün işləyir, güclü istehsal bazasına, formalaşmış informasiya sisteminə, sabit təsərrüfatçılıq əlaqələrinə, ölkə daxilində və xarici bazarda etibarlı nüfuza malikdir.

– İri sahibkarlığın daxili və xarici mənbələr hesabına geniş maliyyə imkanları vardır.

– Onlar daha uzaq dövrü əhatə edən geniş fəaliyyət proqramına malik olurlar.

– İri müəssisələrdə istehsalın miqyası xeyli geniş olduğuna görə onlar məhsul vahidinə düşən istehsal və satış xərclərini xeyli azalda bilir, bazar konyukturasının dəyişikliyinə uzun müddət müqavimət göstərə bilirlər.

– İri müəssisələrin geniş miqyaslı və bahalı elmi-tədqiqatlar aparmaq, fəaliyyətlərini geniş surətdə reklam etmək imkanları vardır və s.

Bu gün qarşıdada duran başlıca vəzifə dövlət sahibkarlığının qabaqcıl dünya ölkələrinin müvafiq təcrübəsindən doğan və respublikanın mövcud xüsusiyyətlərini nəzərə alan daha səmərəli fəaliyyət formalarının və metodlarının axtarılıb tapılmasından, onun təşəkkülü və səmərəli idarə olunması üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət sahibkarlığının səmərəli təşəkkülü məqsədilə ilk növbədə qanunvericilik səviyyəsində əməli dövlət proqramı işlənib hazırlanmalı, orada sahibkarlığın nəzərdən keçirilən formasının keçid iqtisadiyyatında və ondan sonrakı dövrdə funksiyaları, hədləri, mərhələləri, xüsusi sahibkarlıqla qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, fəaliyyət və inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmalı, daha sonra isə həmin proqramdan irəli gələn vəzifələr qətiyyətlə və ardıcılıqla reallaşdırılmalıdır.